

Тес-Хем кожууннун Шуурмак суурнун муниципалдыг бюджеттиг «Аленушка» аттыг школа назы четпээн уругларнын албан чери

20 22 август 29
№ 1 башкылар хуралынга
хулээп алган.

«Аленушка» уруглар садынын
даргазы М.А. Мичиммаа Е.В./
№ 1 приказ биде 20 22 чылдын
сентябрь 1 бадълаан.

«Аленушка» аттыг школа назы четпээн уругларнын
албан черинге
ТЫВА ДЫЛГА
КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Л.Х. Ооржак, А.А. Монгуш
«ТЫВА ДЫЛ»
школа назыны четпээн албан черлеринге
тыва чугаа сайзырадырынын чижек
программазынга ундезилеп тургускан

Тайылбыр бижик

“Тыва чоннуң өртээ турбас национал өнчүзүнге болгаш алдын байлаанга ооң төрөөн тыва дылы болгаш чаңчылчаан культуразы” хамааржыр[9]. Бөгүнгү амыдыралда ниитилелдин, өг-бүлениң ажил-херектеринде доктаамал хереглелде турар, төрөл угу бурун, байлак, чараш төрөөн тыва дылды өөренири, амгы болгаш келир салгалдарга арттырары хүннүң чугула айтырыы бооп турар.

Кандыг-даа чоннуң төөгүзүн, культуразын, кижилерниң тус-тузунда сагыш-сеткилиниң байдалын илередип чоруур ниитилел ужур-уткалыг, делгем ажыглалды күүседип чоруур чепсек –кижиниң төрөөн дылы. Төрөөн дыл – бүгү аймак чонну каш-каш салгалдарга чедир ёзу-чуруму, амыдыралчы көрүжү, бурун ужур-сагылгалары, уран салым-чаяаны-биле кады кадагалап арттырып каар үне. Ындыг болганда, төрөөн дылын өөренири, ооң дылының культурлуг болурун чедип алыры, келир салгалдарга арттырып бээри кижини бүрүзүнүң хүлээлгези болур.

Төрөөн дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип шыдавайн баар, ёзу-чаңчылдарның ужур-утказын билбейн баар таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг байдалдар ие дылынга, бурун ёзу-чаңчылдарынга тоомча, хумага чок чоруктуң хараазындан тургустунуп турар.

Төрөөн дылынга ынакшылды, сонуургалды, хумаганы кижини долгандыр турар хүрээлел хевирлээр: бир-ле дугаарында өг-бүлөзи, школа назыны четпээн уруглар албан черлери, школа дээш о.ө.

Амыдыралдың хөгжүлдезиниң аайы-биле дыл чаа сөстөр-биле байып, уткашынарын чидирип, ховар ажыглаггынып, эргижиреп – ядарап-даа турар, чаа сөстөр курлавыры-биле байып-даа чоруур. Бурунгу тыва сөстөрни курлавырже эгидип, кадагалап арттырбышаан, үениң агымы-биле тыптып кээп турар сөстөрни өөренип, тыва дылдың арыг болурун чедип алыры чугула апарган, чүге дээрге дылдың культуразы дээрге-ле чоннуң ниити культуразының кезээ болур.

«Дылдың культуразы» – ол болза аас болгаш бижимел чугааның чогуур хевир-биле бодалдарны, сеткил-сагышты грамматика болгаш фонетика ёзугаар шын, лексика-семантика ёзугаар тода, стиль ёзугаар ылгалдыр болгаш чедингир дамчыдып илередип шыдаар кылдыр – ниити чоннуң литературлуг дылының дүрүмнерин шак ол хире хемчээлдиг кылдыр шингээдип алыры болур... Төрөөн «дылының ниити дүрүмнерин, хүн бүрүде эң-не нептереңгей хереглеттинер нормаларны, аргаларны, сөстөрни кижини бүрүзү билген турар ужурлуг» деп филология эртемнериниң доктору, профессор Ш.Ч.Сат чугаалап чораан. [5, ар 130, 131].

Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайның өөредилге албан черлеринде, эң ылаңгыя, школа назыны четпээн уруглар организацияларында төрөөн дылын уругларга өөредириниң айтырыглары чидиг байдалда турар. Төрөөн дылынга хамаарылга, аңаа шын чугаалажып өөренириниң айтырыглары өг-бүлелерде аңгы-аңгы болуп турар: чамдык кижилер «Ону өөренигиниң ажыы чок, артык», а бир кезек улус «Төрөөн дылын билири чугула» деп санап турар. Бүдүн аймак чонну төлээлеп чоруур, ниитилел ужур-уткалыг төрөөн дылын өөренири канчап-даа артык эвес болур ужурлуг. Бодунуң быжыг үзел-бодалын, туружун, ниити культуразын илередиринге төрөөн дылын, чонунуң төөгүзүн, ада-ызыгуур салгалын билири кончуг улуг ужур-дузалыг.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр, сөс курлавырын байыдар сорулгалыг программаны тыва чоннуң үндезин амыдыралынга даянып тургузарын чугулага албышаан, «Школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр “Тыва дыл” деп чижек программа ажилдап кылдынган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынче угланган программаны ажилдап кылып тура, авторлар ада-иениң болгаш күрүнениң чагыын, негелделерин хандыраарынга эргежок доктаал-саавырларны болгаш номнарны өөренип көргөн:

1. Закон Российской Федерации “О языках народов Российской Федерации” от 29.12.2012 г., № 273-ФЗ.

2. Закон Российской Федерации “О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона “Об образовании в Российской Федерации”, от 03.2018 г, № 317-ФЗ.

3. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобреное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015г. №2/15).

4. Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 "О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012 - 2017 годы"

5. Постановление Главного государственного санитарного врача Российской Федерации от 15.05.2013 № 26 г. Москва «Об утверждении СанПиН 2.4.1.3049-13 «Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций».

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 30.08.2013 № 1014 г. Москва «Об утверждении Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по основным общеобразовательным программам - образовательным программам дошкольного образования».

7. Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).

8. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. N 1082 г. Москва "Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии.

I. Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары

Кандыг-даа язы-сөөк кижиге төрээн дылы чонунуң амыдырал-чуртталгазын, ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын, төөгүзүн өөрениринге, чараш мөзү-шынарлыг хамааты бооп хевирлеттинериниң чепсээ болуп чоруур. Төрээн дылынга чугаалап, кижилер-биле харылзажып тура, уруглар бодунуң чонунуң ёзу-чаңчылдарының, чүдүлге-сүзүглелиниң үндезиннеринге кижизиттинер, октаргай-делегей, бойдус дугайын ханы билип өөренир. Амылыг бойдус болгаш ниитилел аразында харылзааларны хайгаараар, билии делгемчиир.

Дыл – чоннуң өртег чок эртинези. Төрээн дылын хүндүлөп үнелээр чорук үндезин чоннуң салым-чолунга хамаарыштыр сагыш салыышкынның эгези болур дээрзин уруглар бичиизинден медресеп билип аар кылдыр тыва дыл Тыва Республиканың үндезин хоойлузунда күрүне дылы деп таныштырар, ук дылга

хүндүткелди, ону салгалдарга арттырарының чугулазын, аңаа хумагалыг болурунун дөзүн салып турар ыдык ырны сайгарар аргаларны өөренип көөрүн башкылар кичээнгейге алып. Дыл чидер болза, нация чиде бээр дээрзин билиндирип, сагындырып чорууру чугула.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулгага хамаарыштыр чаа дилээшкинниг, чаа көрүүшкүннүг ажилдаары херек апарган. Чаш кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралынга, бодалдарын хостуг дамчыдып өөрениринге, амыдыралче көрүжү ханы, делгем болурунга төрөөн дылы улуг салдарлыг. Чугаазы, шын, сөс курлавыры байлак болган тудум, кижиниң ниитилелге алдынып өөренири белен болур. Уругнун хууда сайзыралынга, угаан медерелин байлакшыдарынга, чонунун эрте-бурунгу чаагай чаңчылдарын өөрениринге, чери-чурту, чону дээш амы-хуунун чоргааралын, ынакшылын бедидеринге, бот-медерелин делгем, ханы болдуарынга төрөөн дылды өөрениринге ада-иени, аныяк-өскенни суртаалдаары чугула херек апарган. Чугаа культуразы бичии кижини хевирлээриниң, кижизидилгениң бир чугула угланыышкыны.

Бичии уруг бодунун төрөөн дылын эки билир кылдыр өөренир. Уруг бичиизинде утказын билип, сактып алганы сөстөрни дүрген шингээди, сөс курлавырынга ажыглаан тудум, ооң чугаазы хүн бүрүдө сайзыраар. Уруглар сөстөрни шын адаарын, чугаага ажыглаарын ону долгандыр ниитилелден көрүп, дыңнап, улуг улустун чижээнден өөренир. Ада-иениң уруглары-биле харылзаазы кошкак болган тудум, уругларның аас чугаазы чедир сайзырал албайн баар дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ада-иелер уруглары-биле хөй чугаалашпас, оларга планшет, компьютер-биле ойнаарын чөпшээрер турар. Уруглар колдуунда компьютер оюннарынга хаара туттуруп турар апарган. Ооң уржуундан бичии улустун дыл-домаа чегей, долгандыр турар чүүлдерни шингээдир кичээнгейи кошкак, хостуг чугаалажыышкынның аргаларын болгаш дылдың шын нормаларын четче эвес шингээди ап турар.

Төрөөн дылын эки билири өске дылдарны шингээдириниң өзөө болур. Уругнун угаан-медерел, мөзү-шынар болгаш мага-бот сайзыралынга, кижилер аразынга харылзаа тудуп өөрениринге ада-иениң, школа назыны четпээн албан черлерниң кижизидикчи, школаларның башкыларының демниг ажылы, сырый харылзаазы кончуг улуг ужур-уткалыг. Бичии уругларның төрөөн (тыва) дылынга хамаарылгазының тодарадырап кээри ук ажилдан кончуг хамаарылгалыг болур. Төрөөн дылының арыг чаражын, байлаан, хөй уткалыг чажыт аргаларын билири дээрге кижиниң ниити культуразының бедиин, чугаазының чедимчелиин илередип турары ол болур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды өөредир айтырыглар ниити өөредилгениң уругларга төрөөн дылын өөредириниң эге таваан салып турар.

ТР-ның ШНЧУАЧ-ге тыва дыл өөредириниң айтырыы кончуг чидиг байдалда, ылаңгыя ӨФКС-ның негелделерин күүседиринге хамаарышкан тускай тыва дылды өөредир программа чок болганындан кижизикчи башкыларның мурнунда шийтпирлээр ужурлуг айтырыглар тургустунуп турар: тыва чугаа сайзырадырының чаа программанын, ук программага дүүштүр өөредилге-методиктиг номнарны

ажылдап кылыры; уругларның назы-харынга дүүштүр чараш утка-шынарлыг номнар үндүрүглези дээш о.ө.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының талазы-биле ӨФКС негелдезинге дүүштүр ажилдап кылырын “Тыва дыл” деп программаны тургузарын авторлар оралдашкан.

II.Программа “Тыва дыл”

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге таарыштыр ажилдап кылдырган “Тыва дыл” деп чижек программаны өөредилге адырында ШНЧУАЧ угландырган өскерилгелерни болгаш негелделерни өөренип тургаш, ажилдап кылган.

Программа школа назыны четпээн уругларга тыва дылды, харылзаалыг чугааны өөредир, төрээн дылынга хумагалыг чорукту чажындан эгелеп өөредир, чугаа культуразынга кижизидер, дыл-домаан сайзырадыр сорулганы салгаш, ажил-чорудулганы чоннуң бурунгу амыдыралынга даянып өөренип көөрүн чугулага алган.

ӨФКС-тың негелделерин күүседиринче, өөредилгениң шынарының түңнелдерин чедип алырынче ШНЧУАЧ угланыышкыннарының беш адырларын (социально-коммуникативное, познавательное, речевое, художественно-эстетическое, физическое) тыва аян-хөөнче кирип ажилдаарын авторлар оралдашкан. Программага салдырган сорулгалар, ажил-чорудулганың хевирлери ӨФКС-тың уругларның чугаазын сайзырадыр негелделерниң, чедип алып түңнелдерниң эге таваан тургузуп турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, эге болгаш ортумак школаның өөредилгелиг, кижизидилгелиг айтырыгларның аразында сырый холбаалыын чугулага алгаш, кижизидикчи башкы бодунуң ажил-чорудулгазын программаның сүмелээнин өөренип көрүп, таарымчалыын шилип ап, эдилгелиг, чазылгалыг ажилдаар апаары билдингир.

Программаның кол **сорулгазы:**тыва чоннуң уруглар кижизидилгезиниң дуржулгазынга даянып, школа назыны четпээн уругларның тыва чугаазын хар-назыныга дүүштүр сайзырадыр ажил-чорудулганы боттандыраарыга база башкыларга методиктиг дуза көргүзериниң таарымчалыг байдалдарын ажилдап кылыры.

Сорулганы боттандыраарының ажил-чорудулгазы:

ШНЧУАЧ-га уругларның төрээн дылын өөрениринге сонургалын оттурар байдалдарны өөренип көөр.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажил-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге эргежок медээлерни чыып ажилдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап, чонунуң амыдыралының, күш-ажылының чаңчылчаан хевирлерин өөретпишаан, төрээн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайы таныштырып, чугаа сайзырадыр ажилдар-биле холбап өөредирин кичээнгейге алып, шилилгелиг ажилдаар арга-методтарны өөренир.

Тыва чоннуң амыдыралын уругларга таныштырып, аас чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң оюннарын кириштирер аргаларны ажилдаар.

Уругларның угаан-медерели сайзыраңгай, тыва сөс курлавыры байлак, чедингир болурунче угланган мергежилгелерни ажылдап кылыр.

Төрээн дылынга ынакшылдыг, сонuurгалдыг, хумагалыг кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың түңнелдерин илередириниң аргаларын ажылдап кылыры.

II.1. Программаның принциптери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазының угланышкыннары

Программаны ажылдап тура, дараазында принциптерни чугулга алырын кичээнгейге алган [2]:

- ✓ уругларның сайзыралынга школа назыны четпээн үезиниң онзагайын деткириниң принциви;

- ✓ чаш назынның үнезин болгаш кайгамчык чаражын кадагалап арттыларының принциви;

- ✓ уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээриниң принциви;

- ✓ уругларның ажыл-чорудулгазын хар-назын барымдаалап сайзырадып өөредириниң принциви;

- ✓ уругларның чугаазын сайзырадырын практика кырынга идепкейжидер принцип;

- ✓ интеграция, чаңчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар принцип;

- ✓ ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлерин ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр чорудары болгаш аңаа уругларның болгаш ада-иелерниң идепкейлиг киржилгези-биле кады ажылдажылга принциви.

Уругларның хар-назынынга дүүштүр башкының ажыл-чорудулгазының угланышкыннары:

- ✓ тыва чугаа культуразын чедип алырынга өөредилге-кижизидилге ажылының янзы-бүрү арга-мергежилдерин кириштирип, школа назыны четпээн уругларның мөзү-бүдүжүн чараш кылдыр хевирлээринге, литературлуг дылдың нормаларын бичиизинден сагып өөредиринге, уругларның сөс курлавырын байыдарынга, аас чугаазын сайзырадырынга тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга даянып, таарымчалыг байдалдарны ажылдап тургузары;

- ✓ уруг бүрүзүнүң сайзыралының арга-шинээн, бот-тускайлаң сонuurгалын эскерип, деткип, сайзырадыр чаа үениң арга-методтарны шинчилеп, сайгарып, бот-тывынгыр ажыглап ажылдаары;

- ✓ ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары.

Ажыл-чорудулганың угланышкыннарын боттандыларының байдалдары:

- ✓ язы-сөөгү, социал байдалдары хамаан чокка уругнуң долу кижизиттинеринге дең байдалды тургузары;

- ✓ эге ниити өөредилгениң чадазынче шилчилгелиг негелделерни күүседириниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп, сырый холбаалыын чогуумчалыг болдуары;

- ✓ уругларның мөзү-шынарын хевирлээринге, дыл-домааның сайзыраарынга өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга өг-бүле, ниитилел хереглелин чаңгыс аай көрүп, кичээнгейин углаары;

✓ литературлуг дылдың эге нормалары-биле уругларны таныштырып, оларның чугаазын, боданыр арга-шинээн сайзырадып кижизидеринге чаа үениң педагогиктиг угланыышкыннарын, технологияларны кириштирери.

Программаның *кол негелдези*: уругларның тыва чугаа сайзырадырынче угланган өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга уругларның сайзыралын, кадыкшылын, назы-хар аайы-биле онзагай талаларын эскерип, үе-чадага хуваап, оларның аразында харылзаалыын тодарадып, чугаа сайзырадыр ажылды тыва чоннуң үндезин культуразынга, ёзу-чаңчылдарынга, амыдырал-чуртталгазының онзагай талаларынга даянып харысалгалыг чорудары.

Бо бүгү салдырган угланыышкыннарга хамаарыштыр бичии кижиниң дыл-домааның сайзырап, шын чугаалап өөрениринге, аажы-чаңының хөй талалыг сайзыраарын чедип алырынга кижизидикчи башкы төрөөн дылын боду эки билир болур.

Ие дылын эки билири херек дээрзин уругларны шын тайылбырлап, сонуургалын оттуруп, дылдың байлаан шингээтирер ажыл уругларның чүгле дыл-домаан сайзырадырындан аңгыда, угаан-медерел, мөзү-шынар, мага-бот сайзырадырынга чугула дээрзин ада-иеге билиндирери база кол сорулгаларның бирээзи. Ада-иениң болгаш башкыларның демниг ажылының түңнели школа назыны четпээн уругларның ниити сайзыраарынга улуг идиг. Кол-ла чүүл башкының чогаадыкчы ажылы, уругларның ниити сайзыралының деннелин, психология айтырыгларын, тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын билири негеттинер.

Сагыш-сеткилди хайныктырар, сергедир, сорук кириер, өжөөн кылыкты күштелдирер, ажыг-муңгаралды чавырылдырар, оожургадыр чечен сөстөр, оюн-баштак чугаалар, уран-мерген домактар дамчыштыр уруглар төрөөн дылын шингээдип алыр болганда, кижизидикчи башкылардан сагынгыр-тывынгыр ажылдаары чугула[9, ар 61].

II.2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы

Уруглар-биле ажылдаарынга “Тыва дыл” деп чижек өөредиглиг программа тыва улустуң амыдыралынга дүүшкек аян-хөөннүг, угланыышкынынныг ажылдап кылдырган.

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген адыш оюу дег туруштуг, бурун төөгүлүг чоннуң чурту (долгандыр даглар, ортузунда оргулааштар). Адыш оюу дег хензиг Тыва чурттуң чону кайгамчык узун бурун төөгүлүг, катаптаттынмас культуралыг, хөй талалыг ажыл-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, усчу-шевер...), делегей чонун кайгадыптар оолдар, кыстарлыг.

ШНЧУАЧ-ге таарыштырып кылган “Тыва дыл” программа бичии урулгарның төрөөн черинге ынак болурунга, тыва чоннуң амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талалыг таныжып, өөренип, тыва чугааны сонуургап шингээдириниң айтырыгларын көдүргөн.

Уругларга төрөөн черинге ынакшылды оттуруп, хамааты турушту кижизидеринге, тыва чугаазын сайзырадырынга чоннуң ажыл-ижиниң, чаңчылчаан ёзулалдарының кезик чамдыын таныштырары бичии улуска, ылаңгыя хоорай уругларынга, чугула. Чүге дэрге хоорайда уругларның чугаазы холумак, а чамдык

таварылгада төрөөн дылын шуут билбес. Ада-иениң талазындан уругларынга төрөөн дылын өөрөдип алыксап турар улус хөй. Өөрөдилгениң кандыг-даа албан чери күрүнениң, ада-иениң чагыын боттандырап, күүседир деп ӨФКС-да айыткан болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөрөдир программаны тургузары албан апарган.

Программа назы четпээн уруглар албан черлеринге тыва дылды чоннун амыдыралынга үндөзилеп өөрөдириниң айтырыгларын херек кырында канчаар чорудуп болурунун аргаларын ажылдап кылырын оралдашкан чижек программа бооп турар.

Назы четпээн уруглар албан черлериниң башкылары ук программаның чедер, четпестерин илерөдип, ында кирген бодалдарны бодунуу-биле ажылынга боттандырып, ажыктыг хирезин боттарынга таарыштыр тургузуп ажылдаар аргалыг дээрзи чугаажок.

II.3.Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланыышкыннар аразының холбаазы

Уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүглө чаңгыс “Чугаа сайзырадыры” деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Программаларда өөрөдилге-кижизидилгениң угланыышкыннары аразында шупту сырый харылзаалыг. Ынчалза-даа уругларның сөс курлавырын байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга шупту угланыышкыннарның: «долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдир»(познавательное развитие),күш-дамыр (физическое развитие), «уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое), “ниитилел-харылзажылга” (социально-коммуникативное развитие) өзээ болуп, уругнун сайзырадырының янзы-бүрү ажыл-чорудулгазынга чугула дээштиг. Чугаа кижиниң сайзыралын тодарадыр кол демдек болганда, билигни шиңгээдирин, салым-чаяан сайзырадыры чаңгыс талалай болдунмас.

“Ниитилел-харылзажылгага сайзырадыры” (социально-коммуникативное развитие) уругларны, бир дугаарында, ниитилелге (хөй улус аразында) бодун шын алдынарын, кижилер-биле чугаалажып өөрөдиринче кичээнгей салыры; ийиде, өске улус-биле харылзажырда, доктааттырган өй-чижек бар дээрзин билиндирери бооп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга кайы-даа угланыышкынның төвүндө, кичээнгейинде турарының чылдагааны ол.

«Долгандыр турар билигни (чүүлдү) шиңгээдирин сайзырадыры» (познавательное развитие) болза, бичии уругнун улуг улуска салып турар хөй айтырыглары, харыларның янзы-бүрү талалы, удур-дөдир тайылбырлаашкын, кандыг-бир чидиг айтырыгны салыры база ону шиитпирлээри, тодаргайлаары, чижектер-биле бадыткап тайылбырлаары, номчуп бадыткаары чугаа сайзырадырының айтырыгларын шиитпирлеп турры билдингир.

“Күш-дамыр сайзырыдылгазы” (физическое развитие) кандыг-бир шимчээшкыннерни тайылбырап таныштырары, дүрүмнерни чугаалаары, удуртулгалар болгаш немелде тайылбырлар чокка күүсеттинмес.

«Уран чүүл болгаш эстетиктиг сайзырадылга» (художественно-эстетическое) уран чүүлдүн аңгы-аңгы хевирлери-биле таныжары, оларны тайылбырлаары, шын

адап өөренири, оларга тайылбыр кылыры, шингээдип ап турарының деңнелин бот-илередири, шүлүк, чогаал сөзүглелдерин өөренири чугаа сайзырадырының аргазы апаары билдингир.

Ниитизи-биле чугаалаарга, уругларның чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга уругларны кижизидеринге, өөредиринге хамаарыштыр делгем уткалыг, харысалгалыг ажыл бооп турар.

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының кол сорулгазын айытканы мындыг: “Чоннуң литературлуг дылын үндезинге ап, аас чугааны сайзырадыры болгаш долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп өөренирин хевирлээри”.

«Чугаа сайзырылдыгазы» деп өөредилге угланыышкынынга хамаарыштыр ӨФКС-та мындыг кол бодал кирген: «ШНЧУАЧ-ге өөредилге программаларының күүселдезин күрүне дылынга (орус) чорудар... Программа, орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарынга күүсеттинип болур...» [2, пункт 1.9.].

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартызында айытканы-биле чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандыра ажилдар:

✓ чугааны харылзажырының болгаш ниити культураның чепсээ кылдыр ажыглаары (бодунуң үе-чергези болгаш улуг улус-биле чугаалажып тура, бодларын шын, тода илередиринге бергедевейн, өскелер-биле билдингир кылдыр чугаалажып билирин уругларга хевирлээри);

✓ хөй ажыглалдың сөс курлавырын байыдары (уругда бар сөс курлавырынга даянып, кижизидикчи башкының болгаш ада-иениң идепкейлиг киржилгези-биле сөс курлавырын байыдары);

✓ харылзаалыг чугааны, грамматика талазы-биле шын тургустунган диалог, монолог чугааны сайзырадыры (кижиниң харылзаалыг чугаазы диалог, монологтардан тургустунуп турар. Ук чугааларның чедимчелиг болурунга сөс курлавырын байыдар, сөстөрни, сөстөр каттыжышкынын шын тургузуп билир болур, домактарның утказын долу дамчыдарын өөредир херек);

✓ бот-хуузунда чугааланырының аянын байыдары (уругларны бодунуң хуузунда кыска чечен чугааларны чогаадып өөрениринге, шүлүк чогаадырынга киржиринге, тоолга немей чаа, солун үзүндүлөр чогаадырынга таарымчалыг байдалдар тургузуп бээри);

✓ «номнар делегейи-биле» таныжылга, номнарга хамаарылга, уруглар аас чогаалын номчууру, уруглар чогаалдары-биле таныжып тура, оларның аңгы-аңгы жанрларын ылгап билирин өөредир (өг-бүлүлөрдө ном номчууру чугула эвес апарганы чидиг айтырыгны тургузуп турар, бажыңга номчулганы чаңчыл болдуары – уругларга ном номчууру чугула дээрзин билиндирери);

✓ сөстөрни, сөстөрниң үннерин шын адаарын, домактарны шын тургузуп өөрениринге уругларны белеткээри (сөсте ударенилерни чугаа үезинде шын адаары, ажык эвес үннерни тодаргай адап, анныг номчулганы, шүлүктөрни чараш номчуурунуң техниказын чедип алыры).

Чугаа сайзырадырының кол сорулгазын боттандыра ажилдарның (задачи) угланыышкыннарын тургузуп алган соонда, кандыг сөзүглелдерни шилип алыры,

сөзүглелдерниң утка-шынары кандыг боорун кижизидикчи башкылыр боттары шийтпирлеп ажилдап кылыры билдингир. Ажыл-чорудулганың аргаларын, методтарын ажилдаары, амыдыралга боттандыраары кол сорулганы чедип алырының байдаларын тургузары башкыдан хамааржыр. Кол арга, методтарны катаптап аары артык эвес боор.

II.4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары

Уругларның назы-харыга дүүштүр чугаазының сайзыралының деңнели аңгы-аңгы болур. Чижээ: 3-4 харлыг уругларның чугаазы тодаргай эвес, а чамдыктарының чиге, тода бооп болур. Бо байдал уругну бажыңга канчаар өөредип, харылзажып турарындан хамааржыр. Бо назынында уруглар өңнерни тодаргай эвес адап, домактарны тургузуп алыры берге, шулурткайнып чугааланыр боор. Тодаргай эвес адаарының бир чылдагааны уругнуң улуг улустан ук сөстөрни дыңнап турарында бооп болур. Чамдык ада-ие уругларыңга эмин эттир ынак болганындан олар-биле чүгле эргеледиг, чассыдыг аныңга чугаалажыр, ук байдал мындыг түңнелге эккээр.

Уругларның чугаазын сайзырадыр аргалар болгаш методтар хөй, башкы болгаш ада-ие кайызы таарымчалыын шилип ажыглаар, херек апарганда кезик-чамдыктап шенеп ажилдаар.

Уругларның назы-харын барымдаалап башкылар арга, мергежилгелерни тывынгыр ажыглап ажилдаар дээрзи билдингир.

Сөс-биле илередир методтар:

- ✓ чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары;
- ✓ доктааткаш, чугаалаары;
- ✓ эдерти чугаалаары;
- ✓ түңнел чугаага киржири;
- ✓ даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары дээш о.ө.

Ажылды боттандыраар методтар:

- ✓ дидактиктиг оюннар;
- ✓ дидактиктиг мергежилгелер;
- ✓ шийжиткен оюннар;
- ✓ сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар;
- ✓ сөстөр ойнун ажыглап ойнаар оюннар дээш о.ө.

Аас чугааның сайзыралын чедип алыр аргалар:

✓ уруглар биле улугларның аразында чөптүг харылзажыры;

✓ ниитилелде доктааттыңан чурум нзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры;

✓ төрээн дылыңга харылзажыры;

✓ чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонuurгап дыңнаары, эдерти чугаалаары;

✓ уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил чорудулгазын чорудары;

✓ ыры-шоор, хөгжүм-херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры;

✓ кино, мультфильм, ший көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.

Уругларга долгандыр кижилер-биле харылзаа тудуп, хөй чугаалажыр арганы тургузуп бээри уругларның аас чугаазының сайзырадырының дээштиг аргазы. Эрте

назынындан улгаткыже чедир шын харылзажып билиринге өөредип каары дээрге ниитилелге кижиниң бүгү назынында бодун алдынып билирин хевирлеп каары, бот-хуунуң ажыл-агыйын, алдар-адын чедишкинниг тудуп шыдаарының магадылалын тургузуп бээр.

Кижилер-биле харылзаа тудары дээрге:

- ✓ кижилер аразынга бот-боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы;
- ✓ медээ солчулгазының аргазы (медээни, ажыл-чорудулганы, ажылдың түннелдерин, арга-дуржулганы солчур арга);
- ✓ ниитилелдин дүрүмнерин шиңгээдип алганының аргаларын болгаш байдалдарын дамчыдар арга;
- ✓ улус аразынга удур-дедир медээ солчуп, ук медээге хамаарыштыр бодунуң туружун тудар арга;
- ✓ сагыш човаашкын азы хүндүткелдин нзузу-биле кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазын илередириниң аргазы.

Бичии назынның уругларын эш-өөрү, өске кижилер-биле харылзаа тудуп өөредири өөредилге, кижизидилге ажылында нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Чугаа чаш уругнуң бодунуң төрүмелинден аажы-чаңы болбас болганда, ооң кандыг байдалга өзүп оарын хайгаараар, херек апарганда, эдип-чазаар. «Кижини хүн бүрүде янзы-бүрү таныыр болгаш танывазы кижилер-биле ужуражып, мендилежиң, билбес чүвезин айтырып, айтып берип, чамдыктарынга арга-сүмө кадып азы олардан сүмө ап, байырлажып, четтиргенини илередип, чалап, уткуп дээш оон-даа өске амыдыралчы харылзааларны олар-биле тудуп чоруур. Кижилер-биле чугаалажып тура, оларның кижизиттингени, аажы-чаңы, сеткилиниң улуу азы бичези, хүндүлээчели, ниитизи-биле, кижини тус нацияның, культураның азы социал бөлүктүң, ажыл-мергежилдин төлээзи болдуруп турар мөзү-шынар илереп кээр» [9, ар 204]. Кижиниң чугаазының сайзыралы ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга ажыглаттынып чоруурун чугулага алып.

Улуг улустуң чугаазы уругларның аас чугаазының сайзыралынга салдары улуг, ынчангаш кижизидикчи башкылар болгаш ада-ие аразынга сырый харылзааны тудары чугула.

Башкының үлегер-чижээ кол болганда, ооң чугаазы чарт, тода, билдингир, баштак аянныг, омур-хевирлиг, дылдың лексика, фонетика, грамматика талазы-биле шын нормаларынга дүгжүп турар боору билдингир. Башкының чугаазынга хамаарыштыр кол-ла негелде уругларның хар-назыныга дүүштүр чугааны чедингир, чөптүг (эмин эрттир эртем дылын ажыглавайн), бөдүүн, болдулары болур.

Уругларның аас чугаазын байлакшыдарынга, сагыш-сеткил культуразын бедидеринге, иштики делегейин байыдарынга чечен чогаалдың, ыры-хөгжүмнүң, театр уран чүүлүнүң хевирлери кончуг улуг салдарлыг. Ылаңгыя чечен чогаал уругларга төрөөн дылының байлаан, чаражын, онзагайын таныштырар, байлакшыдар.

Көргүзүглүг методтар:

- ✓ херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары);

✓ кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).

II.5. Назы-харынга дүүштүр уругларнын аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга

1. Хостуг чугаалажып өөредириниң ажыл-чорудулгазы болгаш ужур-утказы.

Башкы, ада-ие, эш-өөр болгаш өске-даа улус-биле аразында хостуг чугаа кылыры уругларга өөредиглиг салдарлыг.

Бичии бөлүктүн уругларынга ужур-утказы:

- ✓ херек кырында көргүзүп, ойнап, өтүнүп тура хостуг чугаалажырын сайзырадыр;
- ✓ янзы-бүрү хевирниң даалгаларын күүсеттирип тура, улуг улус болгаш эш-өөрү-биле хостуг чугаалажырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;
- ✓ уругнуң чугаалажырынга сонuurгалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр органы бээр;
- ✓ үе-чергези-биле көргөн, билир медээлериниң дугайында чугаалажыр сонuurгалын деткиир;
- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжып ап, аңаа хамаарылгазын илередиринге таарымчалыг чугааны тургузар байдалды бээр.

Ортумак бөлүктүн уругларынга:

- ✓ болган таварылгага, көргөн, дыңнаан медээге хамаарыштыр бодалдарын илередип, улуг улус-биле чугаалажырынга таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;
- ✓ ниити оюннарга киржип, үе-чергези-биле аразында сүмележип, бөлүглежип ойнаар органы тургузар;
- ✓ сонuurгак болурун сайзырадыр;
- ✓ долгандыр турар хүрээлел-биле таныжарынга таарымчалыг чугааны тургузар байдалды бээр;
- ✓ бодунуң туружун илередип, үе-чергези-биле аңгы-аңгы темалыг чугаага киржип болур арга-биле таныштырар.

Улуг бөлүк уругларынга:

- ✓ чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп уламчылаар;
- ✓ уругну долгандыр турар хүрээлелдиң онзагайы-биле таныштырар;
- ✓ эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонuurгаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнгөн дөзүн илередир дээн күзелин деткиир;
- ✓ маргылдаалыг айтырыгларны шийтпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шинээн хевирлээр.

Школа баар белеткел бөлүүнүн уругларынга:

- ✓ эш-өөрүнге сонuurгалын деткижеринге байдал тургузар;
- ✓ оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп демнежип өөрениринге идиг бээр;

- ✓ сөстүң утказын шингээдип алырынга, дыңнап турары сөстөрни, үннерни аяннаштыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгаттырып, деткиир;
- ✓ чугааның ужур-утказын билип алырын сайзырадыр;
- ✓ уругларны «үн», «сөс», «домак» деп терминер-биле таныштырар.

2. Аас чугаага сөстөрниң (чугааның лексиктиг, грамматиктиг тургузуу болгаш шын адаарынының нормалары; харылзаалыг, диалог, монолог чугааны тургузары) шын ажыглалын чедип алырын сайзырадыры.

Бичии бөлүктүң уругларынга:

- ✓ долгандыр болуп турар болуушкуннарга, чүвелерге хамаарышкан чугааны уругнуңбилип алырын сайзырадыр, идепкейлиг сөс курлавырын байыдар;
- ✓ башкының дилээ-биле чүвелерни тып, өңүн, хемчээлинтодарадырын сайзырадыр;
- ✓ ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адап, чараш, өткүт чугаалап өөрениринчедип алыр;
- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаарынга, шын тынып, дыңнапбилиринге чаңчыктырар;
- ✓ чугаа үезинде үнүнүң бедик, чавыс болурун таарыштырып алырын өөредир;
- ✓ бөдүүн болгаш элээн нарын айтырыгларга хары тып өөрениринге чаңчыктырар;
- ✓ бодунуң эки туразы-биле азы башкының дилээ-биле чурукту, чаа ойнаарактытаныштырарын, бодунуң кылып турар ажыл-чорудулга дугайында чугаалаарын деткиири;
- ✓ оюннар, көргүзүглер, инсценировкалар үезинде нарын эвес чугааны катаптаарынулуг эвес хемчээлдиг чечен чугааларны дыңнап өөренирин хевирлээр.

Ортумак назынның уругларынга:

- ✓ чуруктарда чүвелерниң аттарын, шынарын, бүдүжүн ниити ат-биле илередип турарсөстөрни, удурланышкак утказын илереткен сөстөрни (антонимнерни) тыварынга, чурукка, чугаага даянып таныштырар;
- ✓ сөстөр адаарынга киржилгелиг органнарны билип алырынга байдал таарымчалыгбайдал тургузар;
- ✓ үннү дыңнап өөренирин өөредир (ниити адап турарындан тодарадыр үннү дыңнапбилири);
- ✓ дылдың үннерин тода, өткүт, шын артикуляциялыг адаар, ажык болгаш ажык эвесүннерни тода, өткүт, шын адап чаңчыктырар;
- ✓ сөстүң кезектеринге ударениени шын салырын, сөзүглелге логиктиг шындарениени, үн доктаашкынын кылырын, херек өйде бедик азы чавыс адап өөренирин сайзырадыр;
- ✓ сөстөрни чугааның аянынга өскертирин (санга, арынга, падежке) билип алырынөөредир;
- ✓ боду сөстөрни шын тургузуп өөренип ап турарын деткиир;
- ✓ чүвелерниң болгаш болуушкуннарның аразында харылзааныилередип, бөдүүндомактар тургузуп өөренирин сайзырадыр.

Улуг бөлүктүң уругларынга:

✓ сөстүң утказынче кичээнгей салырын, аас чугаазын синоним, антоним, хөй уткалыгсөстөр-биле байыдарын, чугаазынга деннелгелерни, диригжидилгелерни;

✓ эпитеттерни идепкейлиг ажыглаарын өөрөдир;

✓ интонация дузазы-биле домактың төнчүзүн шын, аянын чугаалаарын деткип, өөрөдир;

✓ үннер адаарынга чугаа органнарының сула шимчээшкиннерин кылып, шын адап, өөренирин чаңчыктырар;

✓ үннерни шын адаарын сөстөр оюнунга ажыглап, дүрген чугаа чугаалаарынга, шүлүктөр доктаадып өөрениринге катаптап өөрөдир;

✓ үннерни тода адаарынга, темпизин, бедик, чавызының өй-чижээн, үн доктаашкынын таарыштырып билиринге өөрөдир;

✓ нарын сөстөрни өөрениринге деткимче көргүзөр;

✓ кылыг сөстөриниң, чүве аттарының, демдек аттарының тургустунуп турарын, чугаага ажыглаарын өөрөдир;

✓ аңгы-аңгы хевирниң домактарны боду тургузуп өөренирин чедип алынын деткир;

✓ улуг кижиниң айтып бергени-биле азы бот идепкейи-биле чугаа чорударын деткир;

✓ тоолдун, чуруктуң утказын, бодунуң арга-дуржулгазынга даянган хайгааралды дамчыдып өөренирин деткири, сайзырадыр.

Школа баар белеткел бөлүүнүң уруглары:

✓ ажил-агыйжы, бойдус болгаш ниитилел амыдыралынга хамаарыштыр сөскурлавырын байыдарын уламчылаар;

✓ сөстүң утказынга соонургалын деткир;

✓ аас чугаазының утказын, сорулгазын илередиринге чугаа кезектерин ажыглап төрөөн дылда үннерниң шын адалгазын чедип алыр;

✓ чугааның техниказын, сөстөрни, сөстөр каттыжыышкыннарын шингээди палырынга эки дикциялыг болурун чедир ажылдаарын деткир;

✓ «Ө», «Ү», «Ң» кирген сөстөрниң шын адалгазын чедип алыр;

✓ эки дикцияны шүлүк, дүрген чугаа чугаалап тургаш чедип алырын сайзырадыры;

✓ мергежил сөстөриниң тыптып келгенин сонуургап турарын деткир (чылгы+чы, чурук+чу);

✓ бөдүүн домактарны тургузарын деткип, нарын домактар тургузуп өөрениринге, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге дуза көргүзөр;

✓ кижизидикчи башкы, эш-өөрү, танывазы улуг, биче кижилер-биле диалог тургузуп, эвилең-ээлдек, чөптүг чугаалажырын улам сайзырадыр;

✓ литературлуг сөзүглелдерни тода, билдингир эдерти чугаалаарын, сюжетти гоюннарга шиижидип ойнаарын сайзырадыр;

✓ чуруктуң утказынга дүүштүр чугаалаарын, ниити чуруктарга таарыштыр чечен чугаа тургузуп өөренирин улам сайзырадып, чедип алыр;

✓ чечен чугааның планын чугааның ужур-утказын өскертпейн дамчыдып чугаалаар араг-дуржулгазын сайзырадыр, быжыглаар;

- ✓ бодунуң ниити хайгааралынга үндезилээн чечен чугааны тургузуп өөренирин сайзырадыр;
- ✓ бердинген темага кыска тоолдарны чогаадып өөрениринсайзырадыр, деткиир.

3. Чечен чогаал шингээттирери

Бичии бөлүктүн уругларынга:

- ✓ программада сүмелээн чечен чугааларны катап-катап номчуп бээр;
- ✓ уран номчулганы ойнаарактар, чуруктар, кукла театрының киржикчилерин оюнтоглаазы болгаш өске-даа көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, дыңнап өөредери база кандыг-даа көргүзүг материалдары чокка номчуп бээр;
- ✓ улуг эвес шүлүк чогаалдарын оюннар дузазы-биле номчуп таныштырар;
- ✓ сюжеттиг чуруктардан таныыры чүвөлөрни тып, адаарын деткиир, башкыныңдилээ-биле бөдүүн айтырыгларга харыы бээрин чедип алыры: “Бо кымыл?”, “Чүнү кылып тур?”;
- ✓ номну боду ажып, сонуургап турар уругларны кичээнгейге ап, деткиир;
- ✓ уругларга сөстү төндүр адаар арганы бээр, башкы номчулга кылырга, таныырысөстери таваржы бээрге, кады адап олурап байдалды тургузуп бээр;
- ✓ уругларның ынак, таныыры чечен чугааларын катап номчуп бээр;
- ✓ чаа тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрни, дыңнап ора, чогаалдаболуушкуннуң хөгжүлдезиниң сайзыралын билип орап, маадырлар-биле кады хөлзеп, дүймөп, сагыш аарып чоруурун кижизидер, Чогаалда маадырларның кылдыныгларын, ооң түңнелдери кандыг болурун тайылбырлап бээр;
- ✓ уруглар-биле өй-өйлөп чуруктарлыг номнарны көөрү, оларны тода, сонуурганчыгкылдыр уругларга чугаалап бээри, чугаалаан чүүлүнүң утказын уруглардан катап дыңнаар.

Ортумак назынның уруглары:

- ✓ уругларга тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрни кичээнгейлигдыңнаарын уламчылаар;
- ✓ дыңнаан тоолунга, чечен чугаазынга, маадырларынга хамаарыштырбилип алганчүүлүн уругларның шингээдиринге дузалаар;
- ✓ уругнуң дилээ-биле тоолдан, чечен чугаадан, шүлүктен үзүндүнү номчуп бээр, дыңнаан чогаалынга бодунуң хамаарылгазы илереп келгиже дуза кадар.

Улуг назынның уруглары:

- ✓ чечен чогаалга сонургалын оттуарын улаштыр сайзырадыр;
- ✓ тоолдарны, чечен чугааларны, шүлүктөрни кичээнгейлиг болгаш сонургалдыг дыңнаарын өөредир;
- ✓ аңгы-аңгы тускай аргаларның, методтарның дузазы-биле номчулгагасонуургалды улам ханыладып чаңчыктырар;
- ✓ уран чечен чогаалдарны сагыш-сеткилиниң хүлээп алыышкыны-биле хүлээп өөренирин хевирлээр;
- ✓ чогаал маадырының ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазынилередип чугааларын идепкейжидер;
- ✓ чогаалда маадырларның чажыт аажы-чаңын илередиринге дуза кадар.

Школага белеткел бөлүүнүн уруглары:

- ✓ чечен чугаага сонuurгалын бедидерин улаштыр сайзырадыр;
- ✓ чогаалда чуруктарны көрүп, номчувааны эгени номчуп бээр дилээндеткири, номда чуруктарны болгаш каастап кылганын сонuurгаанын деткиир;
- ✓ чогаал маадырларынга хамаарыштыр энерел сеткилди, кады өөрүп, кудараар байдалды кижизидер, таарышкан маадырының аажы-чаңын өттүнүп өөрениринге таарымчалыг байдалды тургузуп бээр;
- ✓ номчаан чогаалының каттырынчыг сюжеттерин ажыглап, баштак аажы-чаңга кижизидер;
- ✓ чугааны аянныг, тода күүседирин чедип алып, шүлүктү аянныг номчуур, шиижидип ойнаарын (шын сеткил-биле сагыш-хөлзээшкинниг, тускай интонациялыг, арын-баштың, холдарның шимчээшкиннерин көргүзүп, чечен чогаалдың сөстөрүн ажыглап күүседир) өөредир;
- ✓ чогаал жанрының хевирлерин: тоол, чечен чугаа, шүлүктөрни ылгап өөрениринге дуза кадар.

4. Үннү шын адап өөрениринин ажылдарын чорудары

Улуг бөлүк уругларынга:

- ✓ бичии уругларның ажыл-чорудулгазынга дүүштүр шын чугаазын хевирлээр;
- ✓ сөстү адап турда, үн тургузуунда кандыг өскерилгелер барын сайгарып чугаалажырынга уругларны белеткээр (тыва дылда өк-биле адаар сөстөр, узадыр адаттынар ажык үннер...);
- ✓ тыва дылда үннерни («ажык», «ажык эвес», «дүлей, ыткыр», «өк-биле адаар») адаарының онзагайын илередиринге ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап өөредир;
- ✓ ук үннерни бижикке илередиринин аргаларын уругларга (чижээ, ажык үннер кызыл өңнүг, ажык эвес үннер – көк өңнүг дээн хевирлиг) таныштырар;
- ✓ ажык болгаш ажык эвес үннерниң үжүктери-биле таныштырар.

Школа баар белеткел бөлүү:

- ✓ домак дугайында оюннар ажыглап таныштырар;
- ✓ домак тургузарынга аас-биле мергежилгелер кылдырар;
- ✓ слогтардан сөстөр тургузуп өөредир;
- ✓ нарын сөстөрни кезектерге чардырып өөредир;
- ✓ бөдүүн сөстөрдө үннерниң чыскаалын илередип тыварынга дуза көргүзөр.

Программаның күүселдезинге сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т. Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2008.
2. Веракса Н.Е., Веракса А.Н. Познавательное развитие в дошкольном детстве: учебное пособие. - М., 2012.
3. Дамба Н.Ч., Саая Л.С., Ооржак Э.К. Школа назыны четпээн уругларның тыва (төрээн) чугаа сайзырадырының программазы. - Кызыл, 2010.
4. Дамба Н.Ч. Улустуң аас чогаалының чамдык хевирлери-биле ажылдаарыңга методиктиг сүмелер. - Кызыл, 2011.
5. Дамчай О.М. Уйнуку-оол Е.С. Культура традиционной тувинской семьи. - Кызыл, 2014.
6. Ермолова Л.И. Игры, занятия и упражнения математического содержания. - Иркутск, 2000.
7. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. Тургузукчулары С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. - Кызыл, 2010.
8. Монгуш К.Ш. Бойдус үжүглели. - Кызыл, 2014.
9. Монгуш Б.М. Номчулга ному. – Кызыл, 2015 ч.
10. Рамазанова М.А. Күскежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А Шоюн очулдурган). - Кызыл, 1992.
11. Самбуу И.У. Тувинские народные игры. - Кызыл, 1978.
12. Саая Л.С., Ооржак Н.О., Сат М.К. Ортумак бөлүкке төрээн (тыва) чугаа сайзырадылгазы-биле ажыл. - Кызыл, 2011.
13. Сувакпит О.Ө., Кара-Күске Ч.К., Монгуш Б.М. Тыва уруглар ясли-садтарыңга номчулга ному- Кызыл, 2001.
14. Уруглар садыңга өөредилге болгаш кижизидилге программазы. Тургузукчулары К.-К.К. Чооду, Ч.М. Доржу, З.Ш. Соян, Б.М. Монгуш, А.Х. Алдын-оол. – Кызыл, 1986, 182 ар.
15. Тыва улустуң тоолдары. Тургузукчузу С.М. Орус-оол. - Кызыл, 2012.
16. Тыва улустуң тывызыклары. Тургузукчузу А.Т. Дугаржап. - Кызыл, 2011.
17. Тыва уруглар ясли-садтарыңга номчулга ному. Тургузукчулары О.Ө. Сувакпит, Б.М. Монгуш, Ч.К. Кара-Күске. – Кызыл, 2001, 279 ар.
18. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадылгазының программазы. – Кызыл, 2010 ч.

ЧИЖЕК КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

1-ги бичии бөлүк (2-3 харлыглар) Тема: «Мээң өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның ниити сайзыралының болгаш чугаазының сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредири, медреселдии-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрелдерин *танып*, оларның *чүнү канчап турарын*, *санын* тодарадып, *чурттап турар черин билеринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредири. Тоолдарны *дыңнап билер*, *үлегер домактарның* утказын билеп, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң өг-бүлөм!»	Бичии уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дунмам» деп өг-бүлө кежигүннерин, бодунуң адын шын адап турар кылдыр өөрөдир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кежигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижиниң тургузуунуң кол кезектерин таныштырар, Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!»	Сөс курлавыры: экии, амыр, хүн, мээң Сөс каттыжыышкыннары: мээң адым...
		2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам. Сөс каттыжыышкыннары: авам эргим, ачам шыы рак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам.
		3-кү кичээл: “Мээң дунмам, мээң угбам”.	Сөс курлавыры: дунмам, угбам, мээң. Сөс каттыжыышкыннары: мээң дунмам, мээң угбам, угбам чараш, дунмам эргим.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм».	Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти. Сөс каттыжыышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, дунмамның ишти, бо буду, бо караа.
Октябрь «Мээң өг-бүлөм»	Өг-бүлезинде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларның хөй азы чаңгыс деп санын тып өөрөдири. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кежигүннерин тып, аас-биле	1-ги кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам».	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам. Сөс каттыжыышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам, кырган-авамның холу, кырган-ачамның

	<p>шын адаттырып өөредир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)</p> <p>Чурук дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары</p> <p>Төрээн дылынга харылзажыры</p>		буду, кырган-авам чараш.
		2-ги кичээл: «Мээң акым».	Сөс курлавыры: акым, шыырак, кежээ. Сөс каттыжыышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кежээ.
		3-кү кичээл: «Чаңгыс азы хөй».	Сөс курлавыры: бир (бирээ), чаңгыс, хөй, бажың, кижии... Сөс каттыжыышкыннары: хөй бажыңнар, чаңгыс кижии, хөй кижилер.
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм». Катаптаашкын.	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дунмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кежээ, бирээ, чаңгыс, хөй, бажың, кижии.
<p>Ноябрь «Мээң башкым болгаш садигим»</p>	<p>Бөлүкте башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын, эштериниң аттарын шын чугаалап турар кылдыр өөредир. Бодунуң харын, эштериниң харын шын чугаалап, санап билиринге чаңчыктырар. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдарның хевирлери.</p> <p>Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар</p> <p>Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры</p> <p>Төрээн дылынга харылзажыры</p>	1-ги кичээл: «Мээң башкым»	Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи Сөс каттыжыышкыннары: мээң башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...
		2-ги кичээл: «Мээң харым».	Сөс курлавыры: мен, үш, хар, сээң Сөс каттыжыышкыннары: мээң харым үш, сээң харың үш.
		3-кү кичээл: «Мээң эштерим».	Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, аттары, хары Сөс каттыжыышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар.
		4-кү кичээл: «Кылдыныглар медээлээри».	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас. Сөс каттыжыышкыннары: сускап тур мен, аштап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди.
<p>Декабрь</p>	<p>Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрүни</p>	1-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «ийе», «чок»	Сөс курлавыры: ийе, чок.

«Мээн садигим»	адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктаргадүүштүр сөс каттыжыышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырыгга «ийе» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар. Чамдык мергежилдер аттары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Дидактиктиг оюннар Уругнуң чугаалажырынга сонуургалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бичии уругга чугаалажыр органы бээр Төрээн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «улуг», «бичии».	Сөс курлавыры: улуг, бичии, тавак, стакан, хлеб. Сөс каттыжыышкыннары: улуг бажың, бичии ойнаарак, улуг тавак, бичии хлеб, бичии омааш.
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзанак» Шүлүк “Аптара” <i>Өгнүң дөрүн ээлээн</i> <i>Өндүр чараш аптара.</i> <i>Угулзалап каастаан</i> <i>Улуг сава – аптара.</i>	Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, суугу, сыртык, чоорган, паш, омааш, эжик. Сөс каттыжыышкыннары: бо орун, улуг стол, бичии омааш, чараш сыртык, чаңгыс аптара, эжик аксы.
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?».	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу. Сөс каттыжыышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы.
Январь Тыва улустун аас чогаалы. Тоолдар. Авторлуг тоолдар.	Бичии уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны номчуп тура, уругларның кичээнгейин хаара тудуп, оларның чугаазынга чаа сөс курлавырын немээр. Тоолду дыңнап тура, дириг амытаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларның аттарын сактып алыр кылдыр өөредир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чечен чогаалды дыңнааш, утказын дамчыдары Чуруктар-биле ажылдаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: А. Шююн «Койгунак»	Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп, хүлүмзүрөөн. Сөс каттыжыышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чиир дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп.
		2-ги кичээл: «Хайыракан»	Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг Сөс каттыжыышкыннары: кодан оглу, үңгүр казып, үңгүр казар, ажинмас боду ажынып
		3-кү кичээл: «Ыраажы койгун»	Сөс курлавыры: Сөс каттыжыышкыннары:
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдерти чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва чемнерниң аттарын адап өөренир, оларны	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик Сөс каттыжыышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт.
		2-ги кичээл: «Тыва чем».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак,

	<p>амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр.. Өг тыва чоннун чуртгаар оран-савазы дээрзин билиндирер. Тыва чоннун азырап чоруур малдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар жылдарнын хевирлери. Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сөстөр оюнун ажыглап ойнаар оюннар Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) Төрээн дылынга харылзажыры</p>		<p>быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, эът.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.</p>
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар».	<p>Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: инек оожум, аът дүрген, хой чараш, өшкү мыйыстыг.</p>
		4-кү кичээл: «Өг бистиң чоргааралывыс».	<p>Сөс курлавыры: хана, сууту, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш.</p>
<p>Март «Тываның уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар.</p> <p>Кылып чорудар жылдарнын хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары Төрээн дылынга харылзажыры</p>	1-ги кичээл: Чечен чугаа. Х. Ойдан-оол «Уранмааның ойнаар-кызы»	<p>Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херээжен, ынак</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: ынак шүлүүм, солун чогаал.</p>
		2-ги кичээл: Е. Танова «Час», «Ховаганмай».	
		3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Уя белен», «Шагым»	
		4-кү кичээл: О. Делгер-оол «Долаана», «Бызаа».	
<p>Апрель «Сонуургакпайлар»</p>	<p>Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглер дузазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чемгереринге өөредип чаңчыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын барымдаалап доктааттырар. Тараадан кандыг чемнер кылырын</p>	1-и кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен».	<p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, оът-сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чагай торт, чигирзиг печенье.</p>
		2-ги кичээл: «Куштар – бистиң өңнүктеривис».	<p>Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көге-буга, чалгыннарлыг, даштын</p>

	таныштырар. Уругларны башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хептереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг кириштирер Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Дидактиктиг оюннар Эдерти чугаалары Төрөөн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжышкыннары: бора-хөкпеш – чикчирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук, даштын соок
		3-кү кичээл: «Көгүдүглер».	«Бөөп-бөөп, бөпүйлөн», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижиге», «Бирээ, ийи, караан шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!».
		4-кү кичээл: «Үлегер домактар».	Куш уялыг, Кижиге чурттуг. <i>Эртем чокта, Эртен база дун</i>
Май «Сонуургакпайлар»	Улустуң аас чогаалының биче хевирлерин ажыглавышаан, уругнуң аас чугаазын сайзырадыр. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Дидактиктиг оюннар Эдерти чугаалары Төрөөн дылынга харылзажыры Ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары	1-ги кичээл: «Өпей ырлар».	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир.
		2-ги кичээл: «Кавай».	Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс каттыжышкыннары: кавайга удуур, өпеяны чайгаар, чымчак кавай
		3-кү кичээл: «Тывызыктар».	Дөрт булуң Дөңгүр эвес. (Аптара) Ашак кадай чогушту, Аал ишти тотту. (Согааш, бала) Даалык-даалык чоруктуг Талдар картгы чемиштиг. (койгун)
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Бүдүн чыл тургузунда уругларнын өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрөлдөрүм ажыл-ижи»

Сорулгазы: уругларның чоок кижилеринң ниити болгаш хуу аттарын адап, айтып билир, улуг-бичии кижилер аразында хүндүткел ёузузун сагып билиринге даянып, тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрни шын адап, утказын билип, аас чугаазынга ажыглап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрниң уткаларын билип турар болгаш янзы-бүрү оюннар үезинде сөстөрини ажыглап, сактып ап, шын адап турарын чедип алыр.

Дидактиктиг мергежилгелер дузазы-биле чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар, шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустуң аас чогаалынын дузазы-биле чоннуң сагылгаларын сайзыралынын аайы-биле шинээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, чаштар сады!»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, уругларның чугаазын өг-бүлениң кежигүннерин илереткен сөстөр-биле, мергежилдер аттары-биле байыдар. Башкыларын хүндүлээр чорукка кижизидер. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиир. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири Дидактиктиг оюннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Экии, чаштар сады!».	Сөс курлавыры: экии, байырлыг, амыр, хүн. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, эки өөренир, чаптанчыг чаштар.
		2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам - чолаачы» (аңчы...). Е. Танова «Бичии чолаачы». Э. Кечил-оол «Чолаачы мен».	Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук. Сөс каттыжыышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар.
		3-кү кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам - малчыннар».	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг. Сөс каттыжыышкыннары: малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар.
		4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс».	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыңнаар, ажаакчы. Сөс каттыжыышкыннары: ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы.
Октябрь «Алдын күс»	Чоок төрелдерин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байыдар. Уругларның	1-ги кичээл: «Угбам саанчы, честем кадарчы».	Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар. Сөс каттыжыышкыннары: инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы,

	<p>чугаалаксаар күзелин деткиир. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Түңнел чугаага киржири Дидактиктиг оюннар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары Төрээн дылынга харылзажыры</p>		честемниң ады...
		2-ги кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы».	<p>Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина. Сөс каттыжыышкыннар: даайым хойжу, ол кежээ, күүйүм даараныкчы, ол ажылчын.</p>
		3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чеңгем –(чаавам) садыгжы».	<p>Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың. Сөс каттыжыышкыннары: акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың.</p>
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң төрелдерим ажыл-ижи». Катаптаашкын.	<p>Сөс курлавыры: ава, ие, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттуг-терге, орук, кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар, даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина, тудуг, тудугжу, акым, чеңгем (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың. Сөс каттыжыышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттуг-тергени мунар, малды кадарар, өгге чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемниң ады..., акым тудугжу, чеңгем садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың.</p>
<p>Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»</p>	<p>Бичии уругну улугну улуг, бичиини бичии деп хүндүлөп өөредир, чораан черинге “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер. Ак биле кара өңнүң ылгалын билиндирер. Чүвениң эвээш, хөй деп түнүн билирингечаңчыктырар.</p>	1-ги кичээл: «Четтирдим” – деп хуулгаазын сөс».	<p>Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр. Сөс каттыжыышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен.</p>
		2-ги кичээл: «Силер – деп чараш сөс».	<p>Сөс курлавыры: силер, улуг, кижы, хүндүлээр, сагыыр. Сөс каттыжыышкыннары: улуг улус, бичии кижы, хүндүлээчел чорук.</p>

	<p>Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Эдерти чугаалаары Ниитилелде доктааттыгган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары) Төрээн дылынга харылзажыры</p>	<p>3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара).</p>	<p>Сөс курлавыры: кара, ак, өң, тон, хана, пөс, өңнээр, будуур. Сөс каттыжыышкыннары: кара булут, ак хана, кара идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар</p>
<p>Декабрь «Солун үе»</p>	<p>Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны канчаар камгалап болурунуң аргаларының дугайында билиндирер. Уругларның идепкейлиг чугаазын сайзырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. “Тараа чокта хлеб чок” деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Эдерти чугаалаары Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Сюжеттиг чуруктар-биле ажилдаары Төрээн дылынга харылзажыры</p>	<p>4-кү кичээл: Чаңгыс – хөй.</p>	<p>Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чаңгыс, ногаа аймаа, уруглар, уруг, оол, ыт, диис. Сөс каттыжыышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс диис.</p>
		<p>1-ги кичээл: «Кыжын куштар». Э. Кечил-оол «Ужуп кел», «Бора-хөкпеш». Е. Танова «Бора-хөкпеш». М. Күжүгет, «Бора-хөкпеш». О. Сувакпит «Куштар хөөнү».</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, хүннээр, дөгеленир, уя, ыраажы, өңүктөр, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүг. Сөс каттыжыышкыннары: борбак хырны, хилинчек чок, күжүр хөкпеш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрке дөгеленир, хөглүг чаштар, куш ырлаар, чараш үн, күжүр тодуг.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Дириг амытаннар». О. Делгер-оол «Диинчигеш». Э.Кечил-оол «Одунган адыг» М. Күжүгет «Адыг», «Диинчигеш». Чурук-биле ажыл.</p>	<p>Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, диинч. Сөс каттыжыышкыннары: сыргаларлыг кулактарлыг, диинчигеш чараш, чыргап хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаннадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чаң, дидим дүрген, диинчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги.</p>
<p>3-кү кичээл: «Азырал амытаннар». О. Делгер-оол «Бызаа», «Кулун», «Бактавас мен», «Анайлар болгаш эзирлер» шүлүктөр. Э.Кечил-оол «Анайларым - ийиспейлер», «Бызаам»,</p>	<p>Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжыышкыннары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер.</p>		

		«Теве», «Аът».	
		4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен».	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оът-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган. Сөс каттыжыышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торт, чигирзиг печенье.
Январь «Тыва улустуң аас чогаалының кол хевири – тоолдар»	Улустуң аас чогаалының кол хевири тоолдарны катаптап, оларның дузазы-биле чоннуң сагып чоруур ужурлары-биле таныштырып, ээлдек-эвилең чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Ооң-биле чергелештир орус улустуң тоолу-биле база таныштырар. Очулга. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары Эдерти чугаалаары Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Тыва улустуң тоолу «Ийи күске».	Сөзүглел-биле ажыл.
		2-ги кичээл: Орус улустуң тоолу «Борбак далган»	Очулга. Сөзүглел-биле ажыл.
		3-кү кичээл: Тыва улустуң тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай».	Сөзүглел-биле ажыл.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүң болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери.	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшк Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон
		2-ги кичээл: «Тыва чем». О. Делгер-оол «Тыва чемнер».	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа,

	<p>Чурук-биле ажил Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары Төрээн дылынга харылзажыры</p>		тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	<p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук.</p>
		4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннуң чурттаар оран-савазы». Тыва улустуң эт-херекселдери. Өгже экскурсия.	<p>Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш, арыг агаар, борбак хараача.</p>
<p>Март «Тываның уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Доктааткаш, чугаалаары Түңнел чугаага киржири Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары Төрээн дылынга харылзажыры</p>	1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аът», «Тенекпей», «Хаван оглу».	<p>Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херээжен, ынак, кайгап ханмас.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: уруглар чогаалчызы, херээжен чогаалчы, уран-шевер одуруг, ынак шүлүүм.</p>
		2-ги кичээл: Е. Танова «Шалың», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хүнчүгеш».	
		3-кү кичээл: О. Сувакпит «Шивижигеш» ыры.	
		4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Дииспейниң үлегери», «Шетте хар», «Кырган-авамның баскан быштаа».	
<p>Апрель Улустуң аас чогаалының биче хевирлери</p>	<p>Тывызык, үлегер домак таварыштыр уругларны хайгаараачал, эскериичел болурунга чаңчыктырар. Улустуң аас чогаалы бичии уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның</p>	1-и кичээл: «Үлегер домактар».	<p>Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томаанныг. <i>Ада төөгүзү – алдын,</i> <i>Ие төөгүзү – мөңгүн.</i></p>
		2-ги кичээл: «Тывызыктар».	<p>Шуглак чок удуур, Суг чок чуннур. (Моортай) <i>Тывызыым – дытта,</i></p>

	хевирлери. Доктааткаш, чугаалаары Эдерти чугаалаары Ыры-шоор, хөгжүм херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры Плакат-биле ажыл (кижиниң тургузуун чуруп каан плакат) Төрөөн дылынга харылзажыры		<i>Тоолум – дошта (Диш, балык)</i>
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар». 4-кү кичээл: «Көгүдүглер».	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредири «Бөөп-бөөп, бөпүйлең», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ кижини», «Бирээ, ийи, караан шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!».
Май «Чаптанчыг үе»	Кижиниң тургузуун өөренип тура, чүнү канчап билирн тодарадыр.Кавайны чүдөн кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыттырарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичиизинден угаан-сарыылдыг, эт-севинге камныг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Түңнел чугаага киржири Даяныр сөзүглел чок, чогаадып чугаалаары Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар -Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кижиниң тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук, салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстөр, ишти, ооргазы, дискээ Сөс каттыжышкыннары: дыыжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силиг мага-бот
		2-ги кичээл: «Кавай».	Уругларның бот-боттарының аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өпей ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.
		3-кү кичээл: «Чүнү кылып билир мен».	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, чуруур, шураар, ойнаар, бижиир, номчуур, тенектенир, ижер, кылаштаар, шошкуур, мегечиңнээр, каастаар, мегелээр, каттырар, шошкуур. Сөс каттыжышкыннары: арыг-силиг чемненир, үе-шагында удуур, ыткыр номчуур, оожум кылаштаар, чараш бижиир, шагында ойнаар.
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: уругнуң бодунуң чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг бапйдаптарны тургузуп бээри.Бодунуң ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле адап, бажыңының адресин ыяк билир кылдыр өөредери. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажил-чорудулга дузазы-биле билиндирери.Уругларны бичиизинден тура ажил-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажилдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
<p>Сентябрь «Мээң чурттап турар черим»</p>	<p>Уругларның эге билинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырыгга шын тода харыылап, чүнүң дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салырын, садиктен тура чурттап турар бажыңыңа чедир орукту билген турарын өөредери. Өске черге чааскаан арткан таварылгада шагдаа ажилдакчыларын кыйгырарын билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Дидактиктиг оюннар Төрээн (тыва) дылынга харылзажыры Чуруктар-биле ажил Аас чугааның хевирлери-биле ажилдаары</p>	<p>1-ги кичээл: «Экии, эш-өөрүм!».</p>	<p>Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржун. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир</p>
		<p>2-ги кичээл: «Мээң өг-бүлөм» (катаптаашкын). Ч. Кара-Күске «Ава», «Ача», «Дунмам», «Угбам», «Акым», «Кырган-ава», «Кырган-ача». Шын адалга.</p>	<p>Сөс курлавыры: фамилия, авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө. Сөс каттыжыышкыннары: бичии дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Ынак башкым».</p>	<p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг. Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.</p>
		<p>4-кү кичээл: Саннар 1-5.</p>	<p>Сөс курлавыры: бирээ (чаңгыс), ийи, үш, дөрт, беш, салаа, салаалар, хол, холдар, бут, буттар, кижиди, Матпаадыр, Бажы-Курлуг, Ортаа-Мерген, Увай-Шээжен, Биче-Бөөвей, салаа, салаалар, хол, беш-беш.</p>

			Сөс каттыжыышкыннары: чаңгыс кижиги, үш салаа, матпаадыр паштанган, малын чалап, саанын саар, орук дургаар.
Октябрь «Кызыл – ынак хоорайым»	Тыва Республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда светофорларның өңнерин өөредири. Тураскаалдар-биле янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидер. Салааларын базып, бешке дээр санап оргаш, кудумчуларын санаар Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чуруктар-биле ажыл чорудары Дидактиктиг оюннар Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кызыл хоорай» Л. Чадамба «Кызылым» О. Сувакпит «Эргим Кызыл» Кызыл хоорайның тураскаалдары, оларның ужур-утказы (Ынак суурум «...»)	Сөс курлавыры: ыдык ыры, герб, тук, музей, театр, хүрээ, Арат шөлү, тураскаалдар билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, ат-алдар, кезээ мөңгө. Сөс каттыжыышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажынар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер.
		2-ги кичээл: «Кызыл хоорайымның кудумчулары» (Суурумнуң кудумчулары).	Сөс курлавыры: кудумчу, ажыл, орук, делгем, кызаа, чаа, кол, Кочетов, Лопсанчап, Ленин. Сөс каттыжыышкыннары: делгем кудумчулар, чаа орук, кызаа орук, чараш кудумчу, кол кудумчу.
		3-кү кичээл: «Светофор» Өңнер (ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан).	Сөс курлавыры: ак, көк, кызыл, сарыг, кара, ногаан. Сөс каттыжыышкыннары: ак хөвөң, ак койгун, ак диис, кара ыш, кара ыт, кызыл тук, кызыл сумка, сарыг бүрү, сарыг ук, көк хөйлең, көк ручка, ногаан бүрү.
		4-кү кичээл: «Кызыл хоорайымның чанында даглар, хемнер» (Суурумнуң чанында даглар, хемнер).	Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терең, агым, Енисей, Дөгээ. Сөс каттыжыышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, Дөгээ даа, кадыр даг.
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Тываның мал-маганының дугайында ургуларның билиин тодарадыр, черлик болгаш азырал амытаннарның хевиринден көргөш, ылгап билир кылдыр өөредир, оларның амыдыралы-биле таныштырар. Шаандан тура өгбелеривис	1-ги кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар». М. Күжүгет «Эник» шүлүк. Т. Кызыл-оол «Бодаган». В. Бианки «Адыг оолдары» чечен чугаа.	Сөс курлавыры: инек - бызаа, аът – кулун, хой – хураган, өшкү – анай, серге, молдурга, буга, шары, сарлык, теве – бодаган, адыг, койгун, бөрү, дилги, диин. Сөс каттыжыышкыннары: сүттүг инек, чортар аът, мыйыстыг өшкү, мөгеннерлиг теве, дүктүг

	<p>өггө чурттап чораан, оларның хүндүткелдиг чеми – тараа деп билиндирип, бичиизинден ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге, аңаа чоргаарланырынга кижизидер. Ава чокта, хүн чок дег деп билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдарның хевирлери.</p> <p>Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл</p> <p>Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер)</p> <p>Дидактиктиг мергежилгелер</p> <p>Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны хайгаарап көөрү)</p> <p>Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>М. Өлчей-оол «Анайларым»</p> <p>Кызыл дептер-биле таныжылга.</p> <p>Теманы өөредип тура, удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглаар (Антонимнер)</p>	<p>сарлык, аштаан адыг, хүрең адыг, ак адыг, кажар дилги, чаптанчыг диин, улуг аң, бичии аң, азырал амытаннар, черлик амытаннар.</p>
	<p>Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл</p> <p>Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер)</p> <p>Дидактиктиг мергежилгелер</p> <p>Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны хайгаарап көөрү)</p> <p>Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң чоргааралы».</p> <p>В.Серен-оол «Өгже чалалга».</p> <p>С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран».</p>	<p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажаң, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аьш-чем.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аьттыг кижичи.</p>
	<p>Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл</p> <p>Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер)</p> <p>Дидактиктиг мергежилгелер</p> <p>Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны хайгаарап көөрү)</p> <p>Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Тараа – буянның чем».</p> <p>Р. Ондар «Согааш.»</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оьт-сиген, комбайн, аьттыг-терге, согааш-бала, тара дүгү, тыва далган.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: сыпта тараа, тарааны хоорар, ону тырттар, чиирге чаагай, дүрген тодуучал, хүндүлүг чем.</p>
	<p>Тараа өзүп турар черлерлиг чуруктар-биле ажыл</p> <p>Утказы чаңгыс сөстөрни ажыглаары. (Синонимнер)</p> <p>Дидактиктиг мергежилгелер</p> <p>Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны хайгаарап көөрү)</p> <p>Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>4-кү кичээл: «Авалар хүнү»</p> <p>А. Даржай "Ава" чечен чугаа.</p> <p>Чуруктар-биле ажыл:</p> <p>С.К. Ланзы «Портрет матери». С. Ш Саая «Две матери».</p>	<p>Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг.</p>
<p>Декабрь</p> <p>Тыва улустуң аас чогаалы</p>	<p>Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралының байдалын, кижилерниң</p>	<p>1-ги кичээл: «Тывызыктар»</p>	<p>Самдар эвес хирезинде, Чамашкызы көвей (Инек) Аргада ак баштыг ашак олур (Төжек)</p>

	<p>аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен деп өөредир.</p> <p>Кылып чорудар ажилдарның хевирлери.</p> <p>Доктааткаш, чугаалаары Эдерти чугаалаары Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Төрээн дылынга харылзажыры</p>		Буян талдың буду чүс «Тараа».	
		2-ги кичээл: «Үлегер домактар».	<p>1. Сеткилдин бичези херек, Саваның улуу херек.</p> <p>2. Аалга кирген кижини, аяк эрийн ызырар.</p> <p>3. Кижини болуру чажындан, Айт болуру кулунундан.</p>	
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар».	Янзы-бүрү өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир	
		4-кү кичээл: «Дүрген чугаа», «Узун тыныш». (Матпаадыр, «Сылдысчыгаш» сеткүүл).	«Билдим билдим биче шынаа» «Бир бала, ийи бала».	
		<p>Январь «Чашкы үем»</p> <p>Тыва улустуң оюннарын амгы салгалга чедирип, оларның ажык-дузанын тайылбырлаар. Тыва чоннуң шагшандан ойнап келген оюну кажыкты таныштырар. Тоолдар таварыштыр чаш уругнуң мөзү-бүдүжүн, аажы-чаңын кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажилдарның хевирлери.</p> <p>Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры Шиижиткен юннаар Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Төрээн дылынга харылзажыры</p>	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары». «Аскак кадай», «Өртеңежир».	<p>Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүштер, кажык, тевек.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлежип ойнаар, айт чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлежип алып, эжин хүндүлээр.</p>
			2-ги кичээл: «Кажык» «Дөрт берге дүжүрер», «Айт чарыштырар». О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	<p>Сөс курлавыры: айт, инек, хой, өшкү, дөрт, арга.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: дөрт тала, кажыктын азы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн.</p>
3-кү кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тоолдар» (Матпаадыр, «Тыва улустуң тоолдары»).	«Үш чүүл эртемниг оол», «Хадың-Кыс», «Дөң-Хөөжүк», «Койгун биле бөрү», «Пар», «Дилгижек-оол биле Адыг».			
<p>Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»</p> <p>Тоолчургу чугаалар таваштыр уругларны чурттап турар черинге ынак, ооң төөгүзүн билер кылдыр өөредир. Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр</p>	1-ги кичээл: «Тоолчургу чугаалар».	Сөс курлавыры: Сөс каттыжыышкыннары:		
	2-ги кичээл: «Тыва чем». Э.Кечил-оол «Тыва чемнер».	<p>Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг</p>		

	<p>хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер.</p> <p>Кылып чорудар ажилдарның хевирлери.</p> <p>Эдерти чугаалаары Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Тоолчургу чугааларны дыңнап, оларны эдерти чугаалаары Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары».</p>	<p>эът, чигирлиг курут.</p> <p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы</p>
<p>Март «Тыва чогаалчылар бичии чаштарга»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Чогаалда чүнү бижип турарын сайгарар.</p> <p>Кылып чорудар ажилдарның хевирлери.</p> <p>Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары Доктааткаш, чугаалаары Түңнел чугаага киржири Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары Төрөөн дылынга харылзажыры</p>	<p>1-ги кичээл: М. Өлчей-оол «Чүктенчип чорааш» - чечен чугаа.</p>	<p>Сөс курлавыры: хайырааты, ачылаар, харам, чаваа, борбак-сарбак, хемнер, арттар, күш, адыгуузун, хөлге.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: хемнер кежер, борбак-сарбак чүвелер, хемнер кежер, арттар ажар, арган чаваа, күш кирер, адыгуузун мал, багай хөлгем.</p>
		<p>2-ги кичээл: З. Намзырай «Ынак авай», «Март 8».</p>	<p>Сөс курлавыры: сүүзүннүг, чундуруптар, көрүш, доругар, сагыжымда, чечек, магаданчыг</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: аа сүдүң, мандып өзер, чаагай өй, ынак авай, дөмейлээр мен, ырым сүүзүнүнакшылдыг чымчак көрүш.</p>
		<p>3-кү кичээл: Э. Кечил-оол «Чазын» - шүлүк.</p>	<p>Сөс курлавыры: чиртиңейндир, чаңгыландыр, ижээнинден, ала-чайгаар, алгырар, үүже, үңгүр, хек-даваннар, хажыызында.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: арга-дажын чаңгыландыр, чижик куштар, чырык хүн, чылыг хун, доңган үнүш-бойдус, кышты өттүр, чиик дешкилежир.</p>
		<p>4-кү кичээл: С. Таспай «Адыг оглу» - чечен чугаа</p>	<p>Сөс курлавыры: чиңгистерлиг, ыяштарлыг, шыргай, айлаң-кушкаш, бора-шиижектер, кызыл-кат, сиген, сывыртаар.</p>

			Сөс каттыжыышкыннары: айлаң-кушкаштың ырызы, узун ыяштарлыг, шыргай өзенниг, долгандыр кызыл-кат, узун сигеннер, үр сывыртааннар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билииниң деннелин хынап ап болур. Октаргайже баштай ушкан кижиге Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар Төрөөн дылынга харылзажыры	1-и кичээл: Оюн «Шилилге» Өңнерге катаптаашкын.	Кызыл, ак, көк, ногаан, кара, сарыг.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү»	Сөс курлавыры: дээр, сылдыстар, дидим, ракета, чинчилер, караңгы, октаргай. Сөс каттыжыышкыннары: санап четпес, дидим чорук, дүвү чок дээр, чинчилер дег.
		3-кү кичээл: Оюн «Дедир чугаа» антонимнерге катаптаашкын.	Дүрген – оожум, ак – кара, чараш – чүдек, хирлиг – арыг, саа – эрги, эки – багай, чаагай – чүдек...
		4-кү кичээл: Оюн «Чарыш».	Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирер Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Эдерти чугаалаары Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырлалы»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: күш-ажыл делгерезин, тайбың амыдырал.
		2-ги кичээл: Англи тоол «Үш хаванчыгаш» (Александр Шоюн очулдурган).	Сөс курлавыры: хаванак, үш, алышкылар, тооваан, күвевээннер, даштар, боттарынга, терезинден, шагбан, кайгамчыктыг, бажыңчыгаштыг, оймакка, казанак, тоглаар, чаштынар. Сөс каттыжыышкыннары: быжыг бажың, хөөрээнге чыып алган, улуг бажың идегелдиг бажың, улуг хаванак, шимээн чок, мелегей дунмалары.
		3-кү кичээл: «Эрес-дидим чоруктуг».	Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжыышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.

			Сөс каттыжыышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.
--	--	--	--

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар)Тема: «Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүң уругларынга бодунуң төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлезин, ада-иезин, дөргүл-төрели деп билиндирер. Төрүттүнген чериниң төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунуң онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүглелдерни, шүлүктерин, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдерти чугааладып өөредири. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлде-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларның ужур-утказын медресеп алырын кижизидер. Улустуң аас чогаалындан, улуг кижилерниң чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайзырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экии, эштер!»	Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин ончалап билир, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеринче эки кичээнгейни салыр, чаштар бажыңындан тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билир кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары) Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү)	1-ги кичээл: «Экии, шупту!».	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң, чылыг, дүшкүүрлүг. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир, эштеринге ынак.
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери». О. Делгер-оол «Светофор» ар. 10. «Хензигбейлер». Чурук чуруур: «Бажыңымдан чаштар садынга чедир орук».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, теве, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжыышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук, айыылдыг оттуг-тергелер (машиналар).
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм». Өг-бүлө дугайында чурук 1-10-га чедир санаарын катаптаар.	Сөс курлавыры: авам, ачам, дуңмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-бүлө, 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10. Сөс каттыжыышкыннары: бичии дуңмам,

	<p>Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар Дидактиктиг оюннар Төрээн дылынга харылзажыры</p>	<p>4-кү кичээл: «Ынак башкым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын. «Антонимнер»</p>	<p>ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым. Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг, улуг-бичии, ак-кара, чүдек чараш. Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.</p>
<p>Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»</p>	<p>Удурланышкак уткалыг сөстөрни ажыглап тургаш, чурттап турар чериниң агаар-бойдузунун дугайында билиндирер. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-бүрү чуруктарның дузазы-биле таныштырары. Шүлүктүн дузазы-биле төрээн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар ның хевирлери. Тываның картазы-биле ажыл. Нарын сөстөрни шын адаары. Тыва республиканың кожууннары Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Түннел чугаага киржири. Ниитилелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры. Дидактиктиг мергежилгелер.</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өңнерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» ар.32 – «Экии, хүнүм» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум» (Алдын-Кушкаш №2 2014ч).</p> <p>2-ги кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». «Енисей хем». (сүлде демдек, ыдык ыры, тук). Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чадамба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».</p> <p>3-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери». Удурланышкак уткалыг сөстөр.</p> <p>4-кү кичээл: «Мээң хоорайымның тураскаалдары»</p>	<p>Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлде, төвү, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга. Сөс каттыжыышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва.</p> <p>Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап. Сөс каттыжыышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг.</p> <p>Сөс курлавыры: Арат шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы. Сөс каттыжыышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.</p> <p>Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ</p>

			<p>мөңгө.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хүндүлүг тураскаалдар.</p>
<p>Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»</p>	<p>Ноябрьның 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистиң чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненип, тараа-биле аштанып чемненип чораан деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери.</p> <p>Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл.</p> <p>Түңнел чугаага киржири.</p> <p>Ниитилелде доктааттынган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры.</p> <p>Дидактиктиг мергежилгелер.</p> <p>Доктааткаш, чугаалаары.</p> <p>Төрээн дылынга харылзажыры.</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл».</p> <p>Беседа «Дыл чокта – чон чок».</p> <p>Саглай Шыдыраа «Ынак дылым».</p> <p>Яна Барыс-оол «Тыва дылым».</p> <p>Катаптаашкын«Синонимнер».</p>	<p>Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчыдып, хүндулээр, чараш-көрүштүг-аянгныг, амданныг-чаагай.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилерниң харылзаазы, чугаа аяны.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннуң оран-савазы»</p> <p>В.Серен-оол «Өгже чалалга»</p> <p>С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран».</p>	<p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүък, ширтек, хараача, шаажаң, оран-сава, мал, дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аьш-чем.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аьттыг кижичи.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тыва чуртумда - тараа-быдаа».</p> <p>«Сыпта тараа» орус ул. Толу В. Сухомлинский «Сыпта тараа».</p>	<p>Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдер, суггат, оьт-сиген, комбайн, аьттыг терге, согааш бала, тараа дүгү, тыва далган.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: сыпта тараа, хайыралдыг чем, чаагай торт, чигирзиг аьш-чем аймаа, тарааны челбиир, отка хоорар, шоннаар (соктаар), дээрбеге тыртар.</p>
		<p>4-кү кичээл: «Тываның аржаан-суглары, хемнери»</p>	<p>Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал-байлак, эм-оьттар, бөрү-оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер.</p> <p>Сөс каттыжыышкыннары: дириг бойдус, арыг</p>

			дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужарларлыг хем.
Декабрь «Хөглүг үе»	Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир кылдыр чаңчыктырары. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып билиринге өөредири. Кыжын куштарга, аң-меңнерге дузалажыры бистин херээвис деп билиндиреры. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Кызыл дептер-биле ажыл чорудулга Дидактиктиг мергежилгелер. Доктааткаш, чугаалаары. Төрээн дылынга харылзажыры. Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары.	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» (Э.Кечил-оол «Экии, хүнүм» «Аалчы час» ар. 19, «Чазын» ар. 24. О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Сарыг бүрү» ар. 12, «Кыш келген» ар.14.	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа. Сөс каттыжыышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергийн чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».	Сөс курлавыры: тоол, өпей ыры, тоолчургу чугаа, дүрген чугаа, көгүдүг, шаанда, үе,маадырлар. Сөс каттыжыышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа,кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижиги
		3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар» (О. Делгер-оол «Хензигбейлер» «Бактавас мен» ар. 16, «Бызаа» ар.16, «Кулун» ар. 17, «Сыын» ар. 21, Э. Кечил-оол «Чурукчу соок» Р. А. Аракчаа «Сарлык с телёнком» портрет).	Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, диң чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргу-шөл, сарлык, тебе бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек. Сөс каттыжыышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.
		4-кү кичээл: «Куштар – кыжын» Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ»	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге. Сөс каттыжыышкыннары: чанар куштар,

		Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көге-куштар» Кызыл дептер-биле ажыл.	соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары.
Январь «Чашкы үем»	Тыва улустуң оюннарын амгы салгалга чедирер, чер-чуртувустуң казымал- байлаа-биле таныштырар, оларның ажык- дузазын тайылбырлаар. Улустуң аас чогаалында тывызыктарны, үлегер домактарны катаптадыр. Тыва республиканың казымал-байлаа-биле, ус- шеверлери-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Дидактиктиг мергежилгелер. Төрээн дылынга харылзажыры Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар.	1-ги кичээл: «Чаш уруглар оюннары». «Кажык» «Аскак-кадай», «Өртеннежир», «Чинчи чажылары».	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейлиг, дүрген, октаар, көрүштер, кажык, тевек Сөс каттыжыышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлежип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлежип алыр, эжин хүндүлээр.
		2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа» «Тываның ус-шеверлери» (даш чонукчулары) (хөмүр-даш, алдын, асбест, цемент, чонар-даш).	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, үнелиг, өртектиг. Сөс каттыжыышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, Ак-Довуракта даг-дүгү, Чадаанада, Усть-Элегесте, Кызылда хөмүр-даш, Шагаан-Арыгда цемент.
		3-кү кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, үлегер домак»	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжыышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр, угаанныг болур.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрээн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирер. Тыва чоннуң оюну кажык- биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл.	1-ги кичээл: «Тыва хеп».	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол«Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39.	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг

	<p>Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).</p> <p>Дидактиктиг оюннар. Төрөөн дылынга харылзажыры.</p>		<p>эът, чигирлиг курут.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары».</p>	<p>Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы</p>
		<p>4-кү кичээл: «Кажык» О. Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».</p>	<p>Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур, сөөк Сөс каттыжыышкыннары: кажыкты аштаар, дөрт мөчү, сөөктен бүткен, тыва оюн</p>
<p>Март «Тываның уруглар чогаалчылары»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонургап дыңнаары, эдерти чугаалаары.</p> <p>Төрөөн дылынга харылзажыры. Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү).</p> <p>Дидактиктиг оюннар. Чечен чогаалды, шүлүктү дыңнааш, эдерти чугаалаары.</p>	<p>1-ги кичээл: «Чооду Кара-Куске» «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа.</p>	<p>Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзүн, кайыңарның-даа. Хойлаар, хүннер, быштак. Сөс каттыжыышкыннары: дыштаныр хүннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сөстери-биле, дүштеки уйгузун, шимээн үнген.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С. Ш. Саая «Две матери» портрет А. А. Даржай «Ава».</p>	<p>Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир. Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг.</p>
		<p>3-кү кичээл: О.Сувакпит «Хаважыгаш».</p>	<p>Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктуг, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, алараңнаан, кулузун, үгекчигеш, хааржакчыгаш. Сөс каттыжыышкыннары: крактары алараңнаан, карыш четпес, узун дуртуг, кулактары халбалчыңнаан, оюн эрээр, өстүрүп каан, халбактанып халыыр.</p>

		4-кү кичээл: С. Пюрбю «Ынак Тывам».	Сөс курлавыры: хилиң, эргиир, бойдус, каастаар, хевис, Сибирь, энчек, эгээрттинмес, аалдаар, талыйган, кожааланыр, каастанган, кызыл-тас. Сөс каттыжыышкыннары: чайын, кыжын уштунмас; арга-биле шугланган; бойдус каастап аргааш; дээр-биле деңнежиксээр, делгем Сибирь; көргөн мен; хүннүң херелдери; далай-биле маргышкан.
Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»	Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. “Тараа чокта хлеб чок” деп өөредире. Кижиниң тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажылдарнын хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Дидактиктиг оюннар. Төрээн дылынга харылзажыры. Кино, мультфильм, шии көрүлдезиниң соонда чугаа сайзырадыры.	1-и кичээл: «Кижиниңмага-бодунуң тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, диш, диштер. Сөс каттыжыышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери,
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү».	Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг. Сөс каттыжыышкыны: октаргайже үнүүшкүн, чивеңнешкен сылдыстар.
		3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»	Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржыдар, сураглыг, билдингир, хүндүлүг, хүндүлээчел Сөс каттыжыышкыннары:
		4-кү кичээл: «Кым болур мен» Мергежилдер.	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, тудугжу, чолаачы, сып, көже, сула, даараныкчы, хойжу. Сөс каттыжыышкыннары: эрестиг чолаачы, шевер даараныкчы, сагыш-човаачал эмчи, эвилең-ээлдек башкы.
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирер. Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаар.	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: күш-ажыл делгерезин.
		2-ги кичээл: «Тыва чоннуң	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак,

<p>Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөрөдир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарыңга дузалажып чоруур деп кижизидер.</p> <p>Кылып чорудар ажылдарның хевирлери.</p> <p>Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары.</p> <p>Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарыңга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар.</p> <p>Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир.</p> <p>Төрөөн дылыңга шын харылзажыры.</p>	<p>амыдыралында аъттың туружу».</p>	<p>Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът.</p>
	<p>3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалыңар».</p>	<p>Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.</p>
	<p>4-кү кичээл: Катаптаашкын.</p>	<p>Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.</p>

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар)Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулгазы: школага белеткел бөлүктүң уругларының эрткен чылгы шингээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырынбайыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннерниң база өк-била адаар сөстерниң шын адалгазын чедип алырыңга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустуң тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөрөдир. Төрөөн чер-чурт дугайында айтырылгарга шын харыыны берип өөрениринге чаңчыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
-------------------------------	--	-----------------	---------------

<p>Сентябрь «Мээң хоорайымның кудумчулары»</p>	<p>Уругларның эге билиинге даянып алгаш, өг-бүлезин санап тургаш, ончалап, кайы кудумчуда чурттап турарын айтып билиринге, башкыларын хүндүлээринге өөредери; кудумчуга чорааш, орук дүрүмнеринче кичээнгейни эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыга чедир орукту билген турарын катап билиндирери; 20 деп санга чедир санап өөредери. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл. Херек кырында хайгаараары. (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деннелин хайгаараары). Кыдыындан хайгаараары (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) Дидактиктиг оюннар. Төрээн дылынга харылзажыры.</p>	<p>1-ги кичээл: «Билиглер хүнү».</p>	<p>Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуң. Сөс каттыжыышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери», «Транспорт». О. Делгер-оол «Светофор» Е. Танова «Трактор».</p>	<p>Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, теве, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжыышкыннары: ногаан өн, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм болгаш кудумчум». 1-20-ге чедир саннар.</p>	<p>Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайы, даай-авам, өг-бүлө. Сөс каттыжыышкыннары: бичи дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг-бүлөм, кежээ акым.</p>
		<p>4-кү кичээл: «Мээң башкым» В. Серен-оол «Башкыларым».</p>	<p>Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг. Сөс каттыжыышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.</p>
<p>Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»</p>	<p>Тыва Ө, Ү, Ң деп үжүктөрнүң үннерин, өк-биле адаар ажык үннернүң шын адалгазын чедип алып байдалдарны тургузары. Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм-үнүштери, тайга-таңдызының дугайында чаа билиглер-биле таныштыраары. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредери. Уругларның сайзыралының аайы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билиндирери.</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва Республиканың сүлде демдээ». Кожууннарже аян-чорук Ө деп үннүң шын адалгазы С. Сарыг-оол «Төрээн Тывам». Л. С. Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Э.Кечил-оол «Амгы Тывам».</p>	<p>Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлде, төрээн, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Бии-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөңгүн-Тайга. Сөс каттыжыышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг оргу-шөлдер.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл».</p>	<p>Сөс курлавыры: төп, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажыңнар.</p>

	<p>Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Шүлүктүн дузазы-биле төрөөн черинге ынак болурунга, патриотчу чорукка кижизидери.</p> <p>Кылып чорудар ажилдарның хевирлери.</p> <p>Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларының чуруктары-биле ажил. Хоорайның эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажил. Кызыл дептер-биле ажил. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткири. Төрөөн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байыдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.</p>	<p>Ө, Ү, Ң деп үннүң шын адалгазы.</p> <p>Ъ демдек кирген сөстөрни шын адаары.</p> <p>О. Сувакпит «Эргим Кызыл»,</p> <p>Л. Чадамба «Кызылым»</p> <p>А. Даржай «Кызылга мөгейиг».</p>	<p>Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери»</p> <p>А.А. Лагерь «Тываның эм-үнүштери».</p> <p>Ң деп үннүң шын адалгазы.</p>	<p>Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оьтгар, бөрү оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чаңгы сиңген, ужарларлыг хем.</p>
		<p>4-кү кичээл: Оюн-кичээл: «Тыва дугайында чүнү билир силер?».</p> <p>Ө, Ү, Ң деп үннерниң шын адалгазын катаптаар.</p> <p>Кызыл дептер-биле таныжылга.</p>	<p>Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур-дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, бедик дагларлыг, арыг агаарлыг, аржаан суг, ак-көк дээр, билдингир кижилер.</p>
<p>Ноябрь «Сонуургакпайлар – бистин аравыста»</p>	<p>Ноябрьның 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Төрөөн дылын камнап, үнелеп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунуп турарын билиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгге чурттап чораан деп өөредир. Тыва чонувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эмненип, домнанып чораанын өөредир</p>	<p>1-ги кичээл: «Тыва дыл – мээң дылым»</p> <p>К. Чуковский «Ыылааш-сээк» Хөвөңмей Ойдан-оол очулдурган. (Тыва мультфильми)</p> <p>Сылдыс Түлүш «Үнелээр мен».</p> <p>2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран»</p>	<p>Сөс курлавыры: төрөөн, дыл, эргим, уттундурбас, ыылааш, сээк, эртинези, сайзыраар.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртег чок эртинези, тускай дыл.</p> <p>Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал,</p>

	<p>база аржаан бажынче үнгеш, арыг-силигни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Чугааны харылзажырынын чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар. Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгаамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. Төрээн дылынга харылзажыры. Темага дүүшкен чуруктар-биле ажил. Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырары. Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.</p>	<p>«Өг» деп сөстүң тыптып укталып келген төөгүзү. В. Серен-оол «Өгже чалалга». С. Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран». Р. Ооржак «Аптара» «Тыва эдилелдер» ар. 23-26.</p>	<p>дээвиир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аьш-чем. Сөс каттыжыышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара бары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аьттыг киж.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Шөлдерде тараа». В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг». Орус улустуң тоолу «Сыпта тараа».</p>	<p>Сөс курлавыры: эптиг-демниг, сула, ак-тараа, көже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбиир. Сөс каттыжыышкыннары: тараны челбиир, отка хоорар, амданангып чиир, сүтке холуур.</p>
		<p>4-кү кичээл: “Тываның аржаан-суглары”</p>	<p>Сөс курлавыры: аржаан, эмзиг, чаагай, эмнээр, ёзу-чурум, кедизинде, чоргааранчыг. Сөс каттыжыышкыннары: тодаргай аарыгларны, аржаанның дээшти, нептереңгей аарыглар, аржаанның салдары, тускай чурумнуг, эм шынарлыг, хан-дамыр эргилдези, дузалаар шынарлыг, ыдыктыг черлер.</p>
<p>Декабрь «Сактып алың»</p>	<p>Бичии уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билир турар. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрер. Тоолчургу чугааларнын кол утказын билип алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амытаннарны өөредир.Кыжын куштарга дузалажыры бистиң херээвис деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдарнын хевирлери. Сөстүң утказын шингээдип алырынга, дыңнап турары сөстөрни, үннерни</p>	<p>1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези». Э. Кечил-оол «Чурукчу соок», «Баштайгы хар». Ч. Кара-Күске «Шо-шо». Каң-оол Ондар «Челээш» Э.Кечил-оол «Аалчы час», «Чазын». Е. Танова «Час», «Чай».</p>	<p>Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа. Сөс каттыжыышкыннары: хар эриир, час дүжер, куштар эглир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эштир үе, тергийн чараш, чылыг хүн.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Харам Күске биле кажар</p>	<p>Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе,маадырлар. Сөс каттыжыышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу</p>

<p>аяннаштыр адап чугаалаарынга сонуургалды улгаттырып, деткиир. Чугааның ужур-утказын билип алырын сайзырадыр.</p> <p>Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры.</p> <p>Төрээн дылынга харылзажыры.</p>	<p>Пага», «Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш», «Теве чүге чараш эвес апарганыл?».</p>	<p>чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдаар ирей, мерген угаанныг, каас-чараш оран, маадырлыг кижжи.</p>
	<p>3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытаннар».</p> <p>Е.Танова «Койгунак».</p>	<p>Сөс курлавыры: амытаннар, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрең адыг, дииң чараа-чечен, тоолай, черлик хаван, буур, дилги, арга-эзим, оргушөл, сарлык, тева, бодаган, арзылаң, аң, аңнаашкын, им-демдек.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: тайга ээзи, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытаннары, азырал амытаннар, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар.</p>
	<p>4-кү кичээл: «Куштар – кыжын».</p> <p>Э.Кечил-оол «Ужуп кел», «Уя белен», «Бора-хирилээ»</p> <p>Е. Танова «Бора-хөкпеш», «Көге-куштар».</p>	<p>Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эзим ыраажылары.</p>
	<p>2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа».</p> <p>«Тываның ус-шеверлери».</p>	<p>Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.</p>
	<p>3-кү кичээл: «Улустуң аас чогаалы – тывызык, үлегер домак»</p> <p>О. Сагаан-оол, М. Хадаханэ «Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр»</p> <p>Г.Н. Курбатский «Тыва тывызыктар».</p> <p>Галина Демдек «Тыва үлегер»</p>	<p>Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан.</p> <p>Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.</p>

		домактар».	
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыры. Бистиң эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунуң камгалакчылары дээрзин билиндирери. Кажык оюнун ойнап өөредери Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Уран-чурулганынң дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудар. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар. Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиир. Төрөөн дылынга харылзажыры.	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөнниг, негей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжыышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол«Хензигбейлер» «Тыва чемнер» ар. 36-39. Р. Ооржак «Аптара» «Тыва чемнер» ар.18-22.	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, сүттүг шай, чодураалыг чөкпек, чингетараа. Сөс каттыжыышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары».	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжыышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы.
		4-кү кичээл: «Кажык» Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым».	Сөс курлавыры: кажык, аът, инек, хой, өшкү, шиш, мугур. Сөс каттыжыышкыннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичии уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар Төрөөн дылынга харылзажыры. Шиижиткен оюннар.	1-ги кичээл: А.Шоюн» - «Хой, серге, молдурга».	Сөс курлавыры: часкы, чудаңгы, чурт, амытан, таагылыг, кулугур, селеме, хүрүме, сесерлик, селгүүстээр, чайтыладыр, аян, чеделдириңерниң, оваадай, сагынгыр-тывынгыр. Сөс каттыжыышкыннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпундадыр куураңайнып, чарарш чечектер, оларга аарышкылыг, чечектерни өңнери.
		2-ги кичээл: “Март8-биле!” А. Даржай "Ава" чечен чугаа.	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-

	<p>Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаадап чугаалаары; - чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыңнаары, эдерти чугаалаары.</p>	<p>С.К. Ланзы: «Портрет матери» С. Ш Саая «Две матери» портрет. О. Сувакпит «Авайым» («Хуулгаазын кажыктарым»)</p>	<p>соруктуг, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжыышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг ием, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг.</p>
		<p>3-кү кичээл: «Л.Чадамба «Бичии Лена». «Мээң ажылым».</p>	<p>Сөс курлавыры: бижиир, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажил-ишчи. Сөс каттыжыышкыннары: шевер эдер, бажың иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чугжу кааптар.</p>
		<p>4-кү кичээл: Сергей Пюрбю «Аът четкен сыын».</p>	<p>Сөс курлавыры: сыын, согур, одар, таңды, чөгел, хөөн, орайтаан, тывылбайн, сывыра, чыгыы. Сөс каттыжыышкыннары: улуг аң, аът оъткарар, кончуг эптиг, дыт хөлегезинде, адырмыдыр дазыл, кончуг кулугур, мыйыстыг сыын.</p>
<p>Апрель «Төөгүнү утпаалыңар»</p>	<p>Кижиниң мага-бодунуң кезектерин уруг шын адап турар кылдыр чаңчыктырары. Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-бтле таныштырары. Олар бистиң биче чуртувустуң ат-алдарын тудуп чоруур деп өөредир. Кылып чорудар ажилдарның хевирлери. Түңнел чугаага киржири. Дидактиктиг оюннар. Ниитилелде доктааттыңан чурум ёзугаар</p>	<p>1-и кичээл: «Кижиниң тургузуу»</p>	<p>Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи, кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, хол-холдар, бут-буттар, баш дүгү, чүстер, тавангай, шенек, дискек, оорга. Сөс каттыжыышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери.</p>
		<p>2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү»</p>	<p>Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптаттынмас, тергиин, шыырак. Сөс каттыжыышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивеңнешкен сылдыстар, дидим чорук.</p>
		<p>3-кү кичээл: Тываның спортсменнери.</p>	<p>Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тиилээр,</p>

	<p>дылдың нормаларын сагып, харылзажыры. Кыдыындан хайгаарааы (чүвелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү). Төрээн дылынга харылзажыры.</p>	(Лориса Шойгу, Опан Сат, ...)	<p>делегей, удар, шыырак, белеткенир. Сөс каттыжыышкыннары: күштүг кижиделегей чергелиг, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижиде.</p>
		<p>4-кү кичээл: Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзыы «Долина Хемчика», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «Улуг-Хем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын күс»</p>	<p>Сөс курлавыры: чараш, хевир-дүрзү, хоо, чурук, чурукчу, салым-чаяан, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжыышкыннары: угаанныг кижиде, хуулгаазын чурук, чаңгыс көөр, үнелиг чурук, эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунун хөөнү, тыва чурукчулар.</p>
<p>Май «Мөгөөр бис!».</p>	<p>Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирери. Аът тыва чоннун амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредирери. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери. Уругларның тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерни ажыглап, “Тыва дыл Наадымы” деп түңнел кичээлди эрттирери. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңнелин хайгаараары). Эш-өөрүнге сонуургалын деткижеринге</p>	<p>1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглөп чор мен». Л. Чадамба «Бичии Лена».</p> <p>2-ги кичээл: «Аът – кижинң өңнүү».</p> <p>3-кү кичээл: «Маадырларны утпаалы!».</p> <p>4-кү кичээл: «Эжим-өөрүм, башкыларым байырлыг!».</p>	<p>Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың. Сөс каттыжыышкыннары: күш-ажыл делгерезин.</p> <p>Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак. Сөс каттыжыышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът.</p> <p>Сөс курлавыры: маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжыышкыннары: тура халыышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар.</p> <p>Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжыышкыннары: билиг далайы,ынак башкыларым,школага ужурашкыже, эки өөреникчи.</p>

	<p>байдал тургузар. Маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга- шинээн хевирлээр. Төрээн дылынга харылзажыры.</p>		
--	--	--	--

Ажыглаан литература:

1. Методическое пособие по обучению русскому языку детей дошкольного возраста. Изучаем русский язык. Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер» 2011г. Авторы: С. М. Гаффарова, Г. З. Гарафиева, Р. Ф. Нигъматуллина, Д. С. Гарипова, Г. М. Билалова, З. Ф. Бадрутдинова.
2. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» Под.ред. Л.А. Парамоновой. - М.: ТЦ Сфера, 2013г.
3. Игровые технологии развития школьно-значимых функций у дошкольников. - Казань: РИЦ «Школа», 2006. Шаехова Р.К.
4. Салчак К.Б. Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 226 стр.
5. Сат Ш.Ч Современный тувинский литературный язык: Синтаксис. Учеб.пособие для филол.фак. Кызылского педагогического института / Ш. Ч. Сат. - 2-е изд., доп. - Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 1983. - 141 с.
6. Хрестоматия для маленьких: Пособия для воспитателя дет, Сада Сост. Л. Н. Елисеева. -5- е изд., доработка М.: Просвещение.
7. Хрестоматия для детского сада - М.: Дрофа –Плюс, 2007.
8. Хрестоматия «На поляне детства». Казань: Татарское республиканское издательство «Хатер», 2011г.
9. Чургуй-оол Д.М. «Я – тувинец: история пройденного пути тувинцев» -Кызыл: Тувин. кн. изд-во, 2015. - 161 с.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик.....	3-4
I. Өөредилге адырында школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары.....	4-6
II. Программа “Тыва дыл”.....	6-7
II. 1. Программаның принциптери болгаш кижизидилга ажил-чорудулгазының угланышкыннары.....	7-8
II. 2. “Тыва дыл” деп программаның ужур-утказы	8-9
II. 3. Тыва чугаа сайзырадырының айтырыглары болгаш программада угланышкынар аразының холбаазы.....	9-11
II. 4. Уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары.....	11-13
II. 5. Назы-харынга дүүштүр уругларның аас чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.....	13-18
Программаның күүселдезинге өөредилге-методиктиг хандырылга	19
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	20-53